

A XIX. SZÁZADVÉGI AGRÁRVÁLSÁG MAGYARORSZÁGON

SÁNDOR PÁL

Marxista történetírásunknak — különösen gazdaságtörténetírásunknak — még számos fontos és nehéz feladattal kell megbirkóznia ahhoz, hogy a polgári történetírás hibáit és tévedéseit kiigazítsa, hogy a hallgatással mellőzött kérdéseket feltárja és egész történettudományunk további fejlődésének, eszmei gazdagodásának szolgálatában állítsa. Felszabadulás utáni gazdaságtörténetírásunk — bár egyes területeken tárt fel új és értékes anyagot, jelentős eredményeivel gazdagítani is tudta történettudományunkat — egészében mégis viszonylag elmaradott, munkája nem elég tervszerű s korántsem aknázza ki az előtte álló vonzó lehetőségeket. Szembetűnőek mulasztásai például a kapitalista válságok hazai problematikájának feltárása terén, holott az ilyen természetű témák kidolgozása nélkül aligha képzelhető el a kapitalizmus magyarországi történetének megnyugtató ismerete. Nagyon kevés az, amit e téren eddig tettünk. Gazdaságtörténetírásunknak, sok sürgető feladat teljesítése mellett, nem utolsósorban éppen ebben az irányban kell lendületesen előretörnie, hogy az eddigi eredményeket egész fejlődésünk, történettudományunk mai követelményeinek színvonalára emelje.

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a kapitalista válságok egyikét: a XIX. századvégi, hosszan elnyúló mezőgazdasági válság hazai problematikáját — fő elvi vonatkozásaiban — tisztázzuk. A tanulmány — különösen a rendelkezésre álló szűk keretek között — nem lép fel a hazai agrárválság problematikája teljes megoldásának igényével; nem kíván befejezett és lezárt választ adni gazdaságtörténetünk e fontos kérdésére. Kísérletről van szó, amely néhány kérdés felvetésével és értékelésével hozzájárulás kíván lenni a probléma teljes és végleges tisztázásához.

1.

AZ AGRÁRVÁLSÁG KIBONTAKOZÁSA EURÓPÁBAN

A XIX. század utolsó negyedében különösen hosszan tartó, túltermelési válság vihara szántott végig Európa országain: a több mint két évtizedig tartó mezőgazdasági válságé. Európa tőkés mezőgazdasága most ugyanabba

a bizonytalan állapotba került, amely a tőkés ipart jellemezte és alkalmazkodni volt kénytelen a piac új feltételeihez. A földbirtokosok és gazdák legfőbb törekvése a válságból való mielőbbi kilábolás volt; a képviselőház, a sajtó, a nemzetközi gazdakongresszusok Európa-szerte visszahangoztak a tönkrement gazdák panaszától és a siránkozások keserű hangjai közé olykor az alig titkolt félelem érzései is belevegyültek, amelyet a válság talaján érlelődő tömegelégületlenség bontakozó hulláma váltott ki az uralkodó körökből.

Európa földbirtokosainak és gazdáinak nagy része, de legfőképpen dolgozó parasztmilliói a válság okozta hirtelen és nagyméretű anyagi romlás lejtőjére kerültek.

A századvégi nagy mezőgazdasági válság a világkapitalizmus egész történelmi fejlődésének szükségszerű következménye volt. A kapitalizmus e világméretű fejlődésében — főként a század 70-es éveitől kezdve a század végéig — nagy szerepe volt az USA mezőgazdasági termelésének. Az Északamerikai Egyesült Államokban, ahol hatalmas területek feküdtek szabadon, az agrárkapitalizmus a polgárháború után gyors ütemben, nagy lendülettel tört előre, amiben a feudális maradványoktól mentes »amerikai út«-as fejlődés kedvező feltételei nyilvánultak meg. Jól tükrözte ezt a szabad fejlődést a farmok számának és földterületének gyorsütemű növekedése, a fő gabonakultúrák (búza, kukorica, rozs, árpa, zab) aratási területének rövid idő alatt is jelentős kiterjedése, a gabonatermelés nagymérvű emelkedése.¹

Az amerikai mezőgazdaság kapitalista fejlődése azonban nemcsak egy része volt a kapitalizmus világméretű kibontakozásának, hanem egyúttal *eredménye is* a kapitalista Európa tőkefelhalmozásának. A tőkekoncentráció növekedésével Európából — különösen Angliából — nagymérvű tőke folyt ki és nagy tömegek vándoroltak ki az USA-ba: ez ott a fejlődés ütemének gyorsulását eredményezte.²

Ehhez járult, az általános fejlődés szerves részeként, a szállítási eszközök forradalmi fejlődése, ami a tengerhajózás és a vasúti szállítás gyors és jelentős növekedésére vezetett: az USA vasúti hálózatának hossza 1860—1888-ig megötszöröződött.³ A szállítási technika fejlődése a vasúti tarifa és a tengeri fuvardíj csökkenésében jelentkezett, ami nagymértékben hozzájárult az amerikai gabona olcsó árának kialakulásához az európai piacokon.⁴

¹ Vö.: Abstract of the Fifteenth Census of the United States. Washington. 1933. 507—508, 517—518. Továbbá részletes adatok találhatóak a gabonakultúrák aratási területének megnövekedéséről, s általában az amerikai mezőgazdaság nagyiramu tőkés fejlődéséről: Szathmáry György: Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság c. Bp. 1885-ben megjelent könyvében 38. és következő lapok. Ugyanerről ad tájékoztatást: Pólya Jakab: A gazdasági válság, Bp. 1890. 36. és következő lapokon.

² Statisztikal Abstract of the United States. 1936. 45—47. Az össz. kivándorlók száma 1851—60-ban: 2.598.000, 1881—90-ben: 5.246.000.

³ Pólya: I. m. 35.

⁴ Szathmáry: I. m. 34., 45.

Mindennek következtében az USA gabonakivitele hatalmas méreteket öltött és majdnem teljes egészében a nyugateurópai piacokra zúdult. A mezőgazdasági termékek Európába irányuló kivitele az egész kivitel 90%-át s ezen belül a búzakivitel 91%-át tette ki.⁵ 1850-től 1880-ig az amerikai búzaexport több mint 1900%-kal, a kukoricáé 1400%-kal növekedett meg.⁶ Az Angliába irányuló kivitel mellett az USA Franciaországba, Német- és Olaszországba, Svájcba is exportált, sőt az amerikai búza az Osztrák-Magyar Monarchia területén is megjelent. A búzakivitel mellett lisztet, szarvasmarhát és állati termékeket is egyre fokozódó mértékben szállított ki az USA.⁷

Az amerikai gabona mellett ugyanakkor egyre jelentősebb szerepet játszott az orosz, argentin, keletindiai, ausztráliai versenytárs is. Az orosz és indiai gabona viszonylag alacsony termelési költségeit az illető országok parasztjainak kíméletlen kizsákmányolása, s a vasúti közlekedés kiépítése biztosította. Az említett országok parasztsága elgyengülve a nyomasztó adóterhek alatt és a szükségtől hajtva, termelési költségén aluli árakon adta el termékeit.⁸ »Ezeknek a termékeknek az eladásánál mitsem törődtek a termelési költségekkel — írja Engels — olyan áron adták el őket, amilyet a kereskedő kínált, mert a parasztnak a fizetési határidőre feltétlenül pénzre volt szüksége.«⁹ Oroszország 1866—70-ben 16 millió, 1876—80-ban viszont már 23 millió hektoliter búzát exportált főleg Német- és Franciaországba. Az ausztráliai, argentin búzaexporton kívül a 80-as évektől kezdve növekedik Románia búzakivitele is.¹⁰

A mezőgazdasági termékeknek ez az áradata elárasztotta az európai piacot, amelynek bővülése nem tudott lépést tartani a mezőgazdasági termelés kiszélesedésével. Bár az ipari és kereskedelmi lakosság számának növekedése folytán nőtt a fogyasztási cikkek kereslete, a munkások és parasztlakosság tömegének vásárlóképessége alacsony volt. A munkanélküliek tartalékserege az új gépek alkalmazása és a mezőgazdasági munkások szüntelen városba özönlése folytán állandóan növekedett.¹¹ A munkásnyomor a vásárlóképes fogyasztás *viszonylagos csökkentésére* vezetett. Európa országaiban, a válság éveitől kezdve a búza és rozs fejenkénti fogyasztása alább szállt.¹² Mint Marx mondta: »Minden valóságos válság oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztási képességük korlátozottsága marad.«¹³ A gabonatermelés hatalmas fel-

⁵ *Id. Ljubosic*: Az agrárválságok marxista-leninista elméletének kérdései. (Magyar fordítású kézirat.) 72.

⁶ *Szathmáry*: 41.

⁷ Az amerikai exportról Szathmáry munkáján kívül tájékoztat: Bernát István: Búzáink és lisztünk kivitele, Magyaróvár, 1884. 3.

⁸ *Ljubosic*: Az agrárválság. Szovjet Közg. Enciklopédia.

⁹ *Marx*: A tőke III. k. Bp. 1951. 789.

¹⁰ Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1889/90. 121.

¹¹ *J. Kuczynski*: A munkásosztály helyzete Angliában. Bp. 1951. 96. A munkásosztály helyzete Franciaországban 1900—1948. 881.

¹² *Éber Ernő*: A magyar mezőgazdaság átalakulásának feltételei, 1906. 40.

¹³ *Marx*: A tőke III. Bp. 1951. 536.

duzzadása az egyik oldalon, a vásárlóképes piac befogadóképességének viszonylagos csökkenése a másikon: ez volt az a körülmény, amely gabonatútermelési válsághoz és a gabona világpiacon árának eséséhez vezetett. Az olcsó amerikai gabona átvette a világpiacon árák szabályozását: a gabonaárak Európa-szerte estek. Ime, néhány adat, amely ezt az áresést és egyben a 80-as években elmélyülő válságot szemlélteti:

A búzaárak esése az európai piacon¹⁴

Év	Búzaárak arany forintokban						
	Anglia	Franciaország	Oroszország	Bajorország	Poroszország	Olaszország	Ausztria
	Hektoliterenként			Mázánként			
	Búzaárak						
1881.....	7,79	8,91	8,13	8,88	11,—	11,21	11,43
1882.....	7,75	8,60	6,40	8,20	10,40	10,83	10,26
1883.....	7,15	7,66	6,45	6,38	9,25	9,80	9,29
1884.....	6,13	7,10	6,34	6,62	8,65	9,22	8,11
1885.....	5,65	6,72	5,39	6,65	8,10	9,11	7,29
1886.....	5,34	6,78	5,05	7,—	7,85	9,14	7,47
1887.....	5,59	7,08	4,96	—	8,20	9,12	7,24
1888.....	5,39	—	4,47	—	8,70	—	6,65

Az amerikai búza versenyképessége a szállítási költségek rendkívüli olcsósága mellett az alacsony termelési költségekre, illetőleg az abszolút földjáraadék hiányára vezethető vissza.

Az USA szabad földjeinek nagy gazdasági előnye volt, hogy a talaj előkészítéséhez nem volt szükséges előzetes tőkebefektetés: a földek különösen alkalmasak voltak — mezőgazdasági gépek tömeges használata mellett — a nagyüzemi gazdálkodásra.¹⁵

De az amerikai földművelés előnye az európaihoz képest nemcsak és nem is elsősorban ebben a körülményben keresendő. A termelési költségek mindenekelőtt azért voltak jelentősen alacsonyabbak az európainál, mert az USA-ban — a vizsgált időszakban — általában hiányzott az abszolút földjáraadék. Ennek alapja a földmagántulajdon monopóliumának hiánya, a szabad földek nagy mennyisége volt. Viszont Európában, ahol ilyen szabad földek nem voltak, már régen kialakult a földmagántulajdon-monopólium. Ez viszont — az egyébként is magas termelési költségek mellett — lényegesen megemelte az európai gabona árát. *Éppen ezekkel a magas járulékokkal megterhelt európai*

¹⁴ Közgazd. és Stat. Évk. 1889/90. 162.

¹⁵ Engels írta: »ez a talaj alkalmas a gigantikus méretű földművelésre«, amelyet »emberek, lovak és termelőeszközök valóságos serege művel meg«. Id. Ljubosic: 80—81.

önköltségviszonyokkal kerültek éles összeütközésbe e járadékoktól mentes alacsony amerikai árviszonyok. Az amerikai konkurenciának az európai mezőgazdaságra mért gyilkoserejű csapásai tehát a gabonatúltermelés, valamint a felduzzadt járadékokkal terhelt magas önköltség viszonyai között érvényesültek.¹⁶

A gabonatúltermelésnek természetesen semmi köze nem volt a lakosság abszolút szükségletéhez. Gabona volt bőven, csak hogy a dolgozó tömegek a fokozódó nyomor, a növekvő munkanélküliség következtében *viszonylag* egyre kevesebb terményt fogyasztottak. Európa főbb országában egy ember gabonafogyasztása — az egy lélekre eső fogyasztás ötvenkénti átlagát tekintve — a következő volt :

1878—82-ben : 360 kg., 1883—87-ben : 355 kg., 1888—92-ben 337 kg.¹⁷

A gabonatúltermelési válság a magas termelési költséggel gazdálkodó földbirtokosok mellett a közép- és kisparasztok milliós tömegeit sodorta Európaszerte hirtelen gyorsasággal az eladósodás és a gazdasági pusztulás lejtőjére. Egész Európa viszhangzott az eladósodott birtokosok és főként a dolgozó parasztok panaszától : a jelzálogkölcsonők összege ugrásszerűen emelkedett. »A mezőgazdasági középosztály eltűnik... a földmivelőből ismét az lesz, ami 2000 év előtt volt : pásztor... a földmivelői csődök úgy nőnek, mint a lavina«¹⁸ — jellemezték találó szavakkal a német mezőgazdaság állapotát a 70-es évek legvégén. De a francia gazdáknak sem volt jobb a helyzetük. A mi gazdáink évenként 1 milliárd franknál többet veszítenek«¹⁹ — mondotta a francia küldött az 1885-iki budapesti gazdakongresszuson. Angliában pedig a bérlők tömege jutott a tönk szélére.²⁰ Az eladósodásnak és a gazdasági felmorzsolódásnak ez az ugrásszerű növekedése Európa legtöbb országában észlelhető volt.²¹

A válság azonban elsősorban a kis- és középparasztok millióit sodorta a gazdasági pusztulás lejtőjére. A kisüzem versenyképtelensége a nagyüzemmel szemben — a válság idején — fokozott élességgel jelentkezett. A parasztok tömegeinek — a növekvő adók, kamatok, jelzálogterhek nyomása következtében — általában nem állt módjában a technika fejlesztésével olcsóbbá tenni a termelést. Sőt egyre kevésbé tudták helyüket megállni a versenyben ; az agrárválság talaján fokozódott eladósodásuk. Jellelmző, hogy például Ausztriában

¹⁶ Ljubosic : 88.

¹⁷ L. Ljascsenko : Az orosz gabonagazdaság a világgazdaság rendszerében, 1927. 259. Idézi Ljubosic.

¹⁸ Szathmáry : 4—5. A németországi földbirtok eladósodására vet éles fényt, hogy a jelzálogkölcsonők összege csupán 1869—78 között 260 millió márkáról 800 millióra szökött fel.

¹⁹ Budapesten 1885. október 3., 4., 5., 6., 7-én megtartott Nemzetközi Gazdakongresszus Jegyzőkönyve. Bp. 1886. 30.

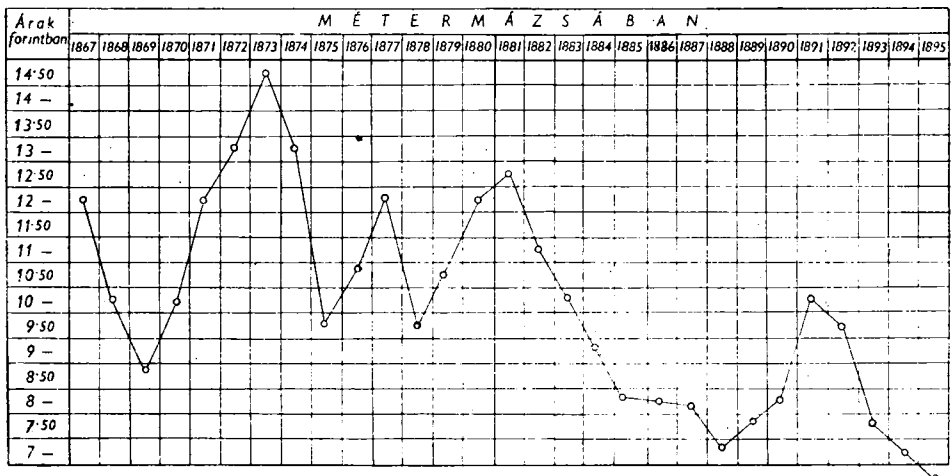
²⁰ Képviselőházi Naplók 1881—84. 8. k. 154.

²¹ G. Kongresszus Jk. 1885. 25—26. és 89. Az oroszországi eladósodásra lásd : Ljascsenko : A Szovjetunió népgazdaságának története II. 1952. 85. oroszul.

az adósságok miatt eladott parasztbirtokok száma a válság idején megsokszorozódott.²²

Az európai birtokos a válságból való kilábolás érdekében, hozzálátott — elsősorban a munkabérek leszorításával — a magas termelési költségek csökkentéséhez. A termelés ugyanis csak úgy lehetett kifizetődő számára, ha ezek a költségek — ellentétben a válságban kialakult helyzettel — jóval a piaci árak alá süllyednek.

De az önköltség csökkentése mellett nem tudta elkerülni — ha átmeneileg is — az ugyancsak magas földjáradék²³ csökkentését sem, mivel ez alapozta meg az európai gabona magas árát és így annak versenyképtelenségét is, e jára-

A búzaárak alakulása a budapesti tőzsdén 1867—1895. évi átlagban

déktől mentes, olcsóbb amerikai gabonával szemben. Valóban: az európai birtokos mindenütt a földjáradék csökkenése miatt siránkozott. Ezt a helyzetet jellemezték Engels szavai: a járadékok mindenütt estek... s ezért siránkoz-

²² Pl. Az adósságok miatt eladott parasztbirtokok száma 1874—78 között kb. 105%-kal nőtt. Szathmáry: 9.

²³ A földjáradék elméletére lásd mindenképp: Marx: A tőke III. kötetének 6-ik szakaszát: »Az extraprofit átváltozása földjáradékká«. Marx tanítását magyarázza és bizonyos mértékig feloldja Lenin: »A földjáradékelmélet« c. fejezetben. (Az agrárkérdés I. k. Bp. 1950. 78—87.) További rendkívül fontos megjegyzéseket tesz ugyanerről »Kapitalizmus a mezőgazdaságban« c. fejezetben (uo. 7—56), ahol Kautsky idézett művének a földjáradékról szóló megállapításait veszi alapul. Lenin idézi Kautskyt, aki leírja, hogy az abszolút földjáradék »Európában egészen a legutóbbi időkig, akárcsak a különbözőzeti földjáradék... állandóan emelkedett. De a tengerentúli konkurrencia nagy mértékben aláta ezt a monopóliumot«. Ettől kezdve a válság meghatározott szakaszán át — »Az abszolút földjáradék csökkent...« 56. Ezenkívül lásd még: K. V. Osztrovityanov: »A földjáradék. A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban« c. brosuráját, amelyik népszerű, rövid összegezését adja a marxi földjáradékelméletnek. (Bp. 1950.)

nak a földbirtokosok Skóciától Olaszorszáig, Dél-Franciaországtól Kelet-Poroszorszáig.«²⁴

De nem így a dolgozó tömegek, akiknek — az agrárválság talaján — állandóan növekedett a felháborodása a földbirtokosok és tőkések kizsákmányolásának egész rendszere ellen.²⁵ A válság-Európa-szerte kiélezte a tőke és a munka közti ellentétet. Különösképpen kell ezt hangsúlyoznunk Magyarországot illetően, ahol a nagy mezőgazdasági válság fokozottan súlyos helyzetbe sodorta a dolgozó tömegeket.

II.

A GABONAVÁLSÁG MAGYARORSZÁGON A FÉLGYARMATI ÉS FÉLFEUDÁLIS VISZONYOK KÖZÖTT

A) A mezőgazdaság félf feudális elmaradottságának súlyosbító hatása

Már a 70-es évek végén egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a világkapitalizmus rendszerében épülő magyar mezőgazdaság is — akárcsak a többi európai ország mezőgazdasága — a folyvást erősödő túltermelési válság sodrásába került. Az amerikai konkurencia nyomása folytán a magyar gabona értékesítése a külföldi piacokon, a régi magas árak mellett mind nehezebbé válik, ami miatt egyre sűrűbben hangzanak fel különböző panaszok a magyar birtokosok és gazdák sorából.²⁶ Tény, hogy a külföldi piacokra méretezett magyar gabona-termelés eddigi kedvező értékesítése akadozik, s hogy az olcsó amerikai gabona egyre-másra hódítja el a monarchián kívüleső, nagy felvevőképeségű nyugati piacokat és az állandóan növekvő hazai termelést mindinkább a monarchia belső piacaira szorítja vissza. A gabonatermelés növekedését ilyenképpen itt sem kíséri a piac arányos kibővülése, sőt a nyugateurópai piacok nagyrészének elvesztése — a belső gabonapiac viszonylagos csökkenése mellett — a gabona-túltermelést még súlyosabbá teszi. Mert Magyarországon is észlelhető a gabonafogyasztás viszonylagos csökkenése. Amíg 1870—82 között a termelés közel megkétszereződik²⁷, addig a búza egy főre eső fogyasztása — a lakosság egyidejű növekedése mellett — csökkenő irányt mutat.²⁸

²⁴ Idézi *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 326. Ugyanerről még számos egyéb megnyilatkozás: »Az árhanatlással karöltve jár a földjára... csökkenése« írja Pólya (A mezőgazdasági válság. Közgazdasági Szemle Bp. 1896. 517.) »A földbirtok hozamának fokozatos csökkenéséről« beszéltek az európai országok esetében az 1895. évi országos Gazdakongresszuson is (Az 1895. évi II. országos gazdakongresszus története. I. k. 152. l.) »Uraim! — hangzottak fel a budapesti 1885-iki nemzetközi gazdakongresszus egyik előadójának szavai — bennem már évek óta megállapodott meggyőződés csakis erősödött, hogy földjára-dékunk csökkenése — és ebben rejlik tulajdonképpen a mezőgazdasági válság — azon tengerentúli verseny beálltával függ össze...« (j. k. 24.) »Érezzük, hogy a bérbeadó és csak földrentét élvező birtokos szerepe el van játszva« hangoztatták a francia viszonyokról (Szathmáry) stb.

²⁵ Vö. Ljubovic: 13.

²⁶ Gál Jenő beszéde az OMGE bizottsága előtt 1879. XII. 15. (Magyarország közigazdasági-és társadalmi politikája.)

²⁷ *Matlekovits Sándor*: Magyarország közigazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. I. k. 240/d. Bp. 1897.

²⁸ *Borovszky Károly*: A gabonaárak hanyatlásáról. Bp. 1896. 1.

Az értékesítés e nehézségei már a 70-es évek legvégén is mozgásba hozzák a földbirtokosokat és a bontakozó válsággal szembeni védekezésre szorítják. Ez a »kedvezőtlen kiviteli viszonyok« — javítására irányuló fellépés hívja életre az O. M. G. E. 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszusát, amelyen közel 300 köldöttel 37 gazdasági egyesület képviselteti magát.²⁹ A fő kérdés »az ország búzatermelését károsító külföldi versenyből származó nehézségek orvoslása«. ³⁰ És most, az éleződő kapitalista versengés ez évtizedeiben, fokozott erővel ütközik ki a porosztas magyar mezőgazdaság elmaradottsága, amely általában növelte a válságból való kilábolás sokféle nehézségét. Most, amikor »a jó árak nemhogy együtt, de külön-külön is alig jelentkeznek«, most, hogy az évről-évre kedvező termést és árakat váró gazdák igen-igen nagy része az adósságok terhe alatt összeroskadt« amikor a magyar gabonát a »tengerentúli verseny« kezdi immár kirekeszteni a nyugati piacokról³¹, különös élességgel világosodik meg a gazdálkodási- és tehnikai színvonalnak az az alacsony foka, amely csak itt-ott teszi lehetővé a modern művelési eljárásokat alkalmazó nagyüzemi gazdálkodást és egyáltalán nem a haladottabb kisparaszti farmergazdálkodást.

A székesfehérvári gazdakongresszuson fel is vetődtek majd mind azok az eszközök, amelyek a további években az elmélyülő gabonaválságból való kilábolás fontos útjait képezték. A birtokosok jól látták, hogy a termelési költségek lényeges csökkentése nélkül aligha tudnak kivergődni a fokozott eladósodás ijesztő rémével fenyegető, s mind magasabb hullámokban feltörő válságból. Mint Korizmics — röviddel később — hangoztatta: »Versenyképessé az annyi oldalról mutatkozó konkurrenciával szemben csak az olcsó termelés tehet bennünket, ez pedig csak teljesen felszerelt gazdálkodás mellett érhető el.«³² A technika fejlesztése és az egyoldalú gabonatermelés felszámolása és helyette az állattenyésztés, általában a belterjes földművelés kibontakoztatása: ezek az eszközök már itt, a gazdakongresszus tárgyalásain is a figyelem középpontjába terelődtek.³³ De a válság még csak ezután bontakozott ki teljes pusztító méreteiben, ami mindenek előtt a gabonaárak zuhanásszerű és — bizonyos ingadozásoktól eltekintve — tartós esésében nyilvánult meg. Az olcsó amerikai gabona árszabályozó szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia, illetőleg a magyarországi piacon is éreztette hatását: itt is bekövetkezett az árzuhanás.³⁴ (A búzaáraknak ezt a mozgását a 36. oldalon lévő melléklet mutatja.)

²⁹ A gazda-kongresszus anyagának részleteire lásd: Máday Izidor: A magyar gazdák Székesfehérváron 1879. évi június 3—5. napjain tartott II. országos értekezletén tárgyalt második kérdés. 1879. Hézagos kivonatolására: *Bernáth Gyula*: Az új Magyarország agrárpolitikája 1867—1919. Bp. 1938. 214—219.

³⁰ *Bernáth*: I. m. 215.

³¹ *Máday Izidor*: I. m. 3—4.

³² *Korizmics László*: Levelek Lónyai Gáborhoz. Bp. 1881. 85.

³³ Részleteire lásd Máday idézett munkáját.

³⁴ A búza, illetőleg gabonaárak alakulásáról a hazai piacon számtalan egykorú statisztika, vagy későbbi felvételezés tájékoztat. Ezek szerint az árcsökkenés viszonyszámokban kife-

A hanyatló árak tulajdonképpen 1882-től vették kezdetüket³⁵ és így ettől kezdve éles ellentét alakult ki a piac alacsony ár- és értékviszonyai, valamint a régi magas termelési költségek között. Ezek a költségek eddig is — a válságot megelőző években is — magasak voltak, de az akkori kedvező terményértékesítés éveiben a tőkés mezőgazdaság súlyos terhei a magas gabonaárak formájában még a fogyasztókra voltak háríthatók. Ezen túl azonban ez már nem volt lehetséges. E terhek most itt is magukra a földbirtokosokra és gazdákra nehezedtek, s ez válságos helyzetbe sodorta őket. Különösen súlyosan telepedett rájuk az előző években nagy magasságokban felhajtott abszolút földjáradék³⁶ amelynek kényszerű (bár átmeneti) csökkenése nélkül a hazai gabonatermelés sem felelhetett meg a piac új követelményeinek. Ebből a helyzetből adódott, hogy most itt is, akárcsak Európa többi országaiban, a birtokosok a földjáradék csökkenése miatt panaszkodtak. Erről a helyzetről írta jellemzőképpen Pólya Jakab: »Korunk gazdasági életének jellemző vonása: az árhanyatlás... az árhanyatlással karöltve jár a földjáradék és a tőke-kamat csökkenése. S tulajdonképpen a vagyon jövedelmének folytonos csökkenése képezi a szüntelen panaszok tárgyát.«³⁷

De a földjáradék terhe mellett — éppen a magyar mezőgazdaság esetében — különös jelentőségre tettek szert a magas termelési költségek, amelyek a földjáradékkal együtt, a válságot közvetlenül megelőző években magasra hajtották fel a gabonaárakat. Márpedig ahhoz, hogy azok alább szálljanak e költségek jelentékeny csökkentésére is elsőrendű szükség volt. Így került, a székesfehérvári gazdakongresszust alig egy évvel követően, ugyancsak az O. M. G. E. által szervezett termelési ankéton a magas termelési költségek csökkentésének

jezve 1867–94. közt a következő mértékű volt: a búzáé 44%, rozszé 43,5%, árpáé 39,2%, tengerié 32,2%, zabé 5,7%, (Magyar Gazdák Szemléje 1898. III. évf. 2. k. 131.) Egyike a legpontosabb statisztikáknak *Ecserié*: A magyar búzaárak alakulása a múlt század közepétől... Megjelent a Közgazdasági Szemle 1906. XXX. évf. 36. kötetében. Ugyanerről ad részletes tájékoztatást Pólya Jakab munkája is. (Közgazdasági Szemle 1896. 574–575.) Említésre méltó még *dr. Gärtner Henrik*: A búzaár alakulása c. Budapesten 1908-ban megjelent munkája is, stb.

³⁵ »Az 1882. évi termeléssel állottak be a tulajdonképpeni hanyatló árak« — írja Pólya is. (A mezőgazdasági válság, Közgazdasági Szemle, 1896. 517.)

³⁶ Vesd össze *Ráczy Vilmos*: Bács-Bodrog megye mezőgazdasági viszonyainak felvétele. Bp. 1879. 10. A járadékok emelkedéséről tanúskodik a földárak növekedése. Cautes (Borovszky Károly) szerint a 70-es esztendőök földár növekedései 20–25%-osak voltak. (A magyar mezőgazdaság helyzete, Bp. 1895. 5.) A földárak növekedéséről tájékoztatnak — némi tompítással — a Földhitelintézet kimutatásai is, amelyek a kölcsönök alapjául szolgáló földbirtok egy-egy kat. holdjára eső földárakra vonatkoznak. Eszerint a földárak a következőképpen nőttek: 1867-ben 98 korona, 1870-ben 106 korona, 1875-ben 153 korona. (*Matkovits Sándor*: A közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától. Bp. 1905. 11.) Más adatok szerint Sárbogárdon a jóminőségű szántó kat. holdjának forgalmi ára 1878-ban 400 korona, 1883-ban 540 korona. (*Bodor Antal*: Magyarország termőföldjeinek értéke és terhei. Bp. 1927. 22–23. Az adatra Lakatos Ernő volt szíves felhívni a figyelmemet.) A bérleti díjak emelkedésével a 70-es években már előttem is foglalkozott Szabad György, aki kéziratában értékes adatokat említ a kisbérleti díjak regresszív növekedéséről. Megállapítása szerint — melyre legyen szabad itt hivatkoznom — a kisbérletek díja a 70-es években sokszor 68–70%-kal is gyorsabban nőttek a nagybérleti díjakhoz képest.

³⁷ Pólya Jakab: I. m. 517.

feladata a tárgyalás középpontjába.³⁸ Évekkel ezelőtt — hangzott el a konjunktúrát visszasíró kedvező értékesítési viszonyokról — »a magyar búza úgyszólván egyedül uralta a középeurópai piacokat és szabályozta az árakat, a termelés drága volta nem volt határozó, a mai verseny által előidézett megváltozott körülmények folytán az előállítási költségek magassága a legfontosabb tényezőt képezik a búzatermelés többé vagy kevésbé jövedelmező voltában.«³⁹ S ez igaz is volt, mivel a hetvenes esztendőök gazdag nyereséget halmozó gabona-értékesítésével szemben a 80-as évektől — határozott fordulatot jelezve — a veszteséggel záruló évek kezdtek felszaporodni. A magyarországi gabonát, hogy elkeljen, sokszor termelési költségén alul kellett piacra dobni.⁴⁰ 1880 és 92 között például csupán négy olyan év akadt, amikor a gazda nyereséggel zárhatott, a többi évek mind veszteséggel értek véget.⁴¹ A veszteséges termelés éveinek e példájában egyben visszatükröződött a magas földjáradékkal megterhelt poroszutas magyar mezőgazdaság fokozott hátránya, e földjáradéktól még lényegében mentes amerikai utas mezőgazdaság győzelmesen előrenyomuló konkurrenciájával szemben. Mert a magas termelési költségek, amelyek az abszolút — földjáradékkal együtt — most súlyos tehertételként nehezdedtek a földbirtokosokra, közvetlenül a magyar mezőgazdaság félf feudális elmaradottságában gyökereztek. »Tudom én azt igen jól, hogy a mi termelésünk mért oly drága« — vetette fel Korizmic László Lónyayhoz írott egyik levelében. »Drága azért, mert... birtokaink összhangzásban felszerelve nincsenek; drága azért, mert termelésünk igen egyoldalú, s... mivélésünk is igen gyarló, az ugart... borura-derüre vetik, trágyázás és helyes megművelés nélkül.«⁴² Ezért rajzolódik ki az egykorú szemlélő előtt a hazai földművelő munkának az a sivár és szegényes képe, amelyet az 1885. évi nemzetközi gazdakongresszus egyik magyar résztvevője ekként jellemezett: »... az ember keresztül utazik Magyarországon, csak elszorult kebellet láthatja azt a nyomorgást, azt a földturkálást, melyet földművelésnek alig lehet nevezni...«^{42a}

A technikailag magasan fejlett amerikai mezőgazdasággal szemben ugyanis a technikailag alacsony színvonalú magyar mezőgazdaság állott, ami különösen akkor vezet éles különbségek megvonására, ha a hazai agrártermelésben még meglevő feudális eredetű ledolgozási rendszer, a különféle részesművelés formáinak viszonylag elterjedt alkalmazására is gondot fordítunk. Mert ez volt

³⁸ Az OMGE által bajaink kipuhatólása és romlása érdekében tartott Gazdasági Egyesület Anquete-tárgyalások, Bp. 1880. 121.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Képviselőházi Naplók 1884/87. VII. k. 48. Tassy Géza felszólalása, 1885. X. 10-én.
⁴¹ 1880-ban, 1882-ben, 1887-ben és 1891-ben (*Löherer Andor: Gazdasági válság és a búza árhanatlása Magyarországon*. Bp. 1896. 78—79.)

⁴² *Korizmic László: Levelek...* 14.

^{42a} Budapesten 1885. október 3—4—5—6—7-én megtartott nemzetközi gazdakongresszus jegyzőkönyve. Bp. 1886. 86.

a magyarországi »porosz út« legnyomasztóbb terhertétele a munkaszervezetben. A 70-es évek végén, a 80-as esztendők elején kevés olyan hirtokos gazdaság akadt még, amelynek munkaszervezetéből véglegesen kiszorult volna ez az ősi múltat idéző alacsony termelékenységű munka. Legtöbbször még a viszonylag fejlett nagybirtokon is volt bizonyos — kiegészítő — szerepe, de a jóval elmaradottabb középbirtokon formái még igen változatosak voltak. E robotra emlékeztető munkával pedig a földbirtokos nem sokra ment. A paraszt azt minden érdek nélkül, nehéz sorsából eredő kényszerűséggel végezte saját primitív eszközeivel és munkamódszereivel s így munkája szükségképp alacsony termelékenységű és silány minőségű volt. És a részes ledolgozás az évek haladtával sem veszett ki a századvégi magyar mezőgazdaság tőkés rendszeréből, legfeljebb visszaszorult, főként a gyakori kézimunkát igénylő kapások művelésére. Ezért írták a századvégi állapotokról az egykorú megfigyelők: »ez a részes gazdálkodás különösen ott van szokásban, a hol a sok kézimunkát igénylő növények megműveléséhez a szükséges munkaerő hiányzik.«^{42b} A kapitalista magyar mezőgazdaság feudális maradványokat megőrző jellegének, a »porosz út«-nak egyik szembetűnő példája volt ez, amely — ha az évek haladtával mindinkább háttérbe szorult is — teljesen sohasem veszett ki a tőkés mezőgazdaságból, állandó mutatójaként a mezőgazdasági termelőerők, a technika viszonylagos elmaradottságának. A földéhes parasztcsaládok ezrei kényszerültek feles — a 80-as évektől már inkább harmados-kukorica, burgonya, dohányföldek megmunkálásának vállalására s majdnem mindig a különféle túlmunkák ellátására is.^{42c}

Mindezért nem hiába került a figyelem és főként a kritika középpontjába az 1880. évi termelési anqueton a *mezőgazdasági munka termelékenységének* és a jórészt ebből fakadó *alacsony terméshozamnak* a kérdése. A kétségbeesésről tanúskodó, panaszos hangú felszólalások közül világosan kitűnt, hogy a birtokosok egyre nyomasztóbb terhertételként érezték a vállalkra nehezedő magas termelési költségek súlyát, amely most a válságból való kilábalás közvetlen akadálya lett. És miért voltak különösen a magyar mezőgazdasági termelés esetében, e költségek ilyen magasak? Mivel maga a mezőgazdasági technika, a munka termelékenysége — nem utolsósorban a féljobbágyi munkaformák számottevő alkalmazása miatt — igen alacsony volt. S hogy az alacsony munkatermelékenység terhertétele és a válsággal kapcsolatos kihatásai valóban alaposan foglalkoztatták a tárgyaláson összegyűlteket, mutatja, hogy nem késlekedtek összehasonlítani a bér munka és a részes munka termelékenységét egymással s kimutatni az előbbi fölényét az utóbbival szemben.^{42d}

^{42b} Balás Árpád—Hensch Árpád: Földművelés. 95. (Magyarország Földművelése, 1896.)

^{42c} Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896-ban (Kiadja a Földművelésügyi M. kir. Miniszter, Bp. 1896. 23. 97. stb.)

^{42d} Gazdasági Egyesület Anquete-tárgyalásai. 41—42.

Többek közt a mezőgazdasági munka alacsony termelékenységének volt egyenes következménye az *alacsony termésátlag*, amely csak növelte a magyar búza s általában a gabona versenyképtelenségét az európai piacon s ezzel a birtokosok válságát is súlyosbította. A tárgyalások során kimutatták, hogy Magyarországon az 1868–1877-ig terjedő tíz éves átlagban (beleszámítván a gazdag termésű 1868-iki évet is, amikor 1 kh. holdon átlag 14 mérő gabona termett) csak 8 mérő termett holdanként. Ellenben a rosszabb talajú Németországban az átlag ugyanakkor 14 mérőnél is több volt és ugyanaz volt a helyzet 1872–78 között Franciaországban is.^{42e}

Lehangoló tehát az a kép, amely a 80-as évek eleji magyar mezőgazdaságról kirajzolódik az egykorú szemlélő előtt. Kevés még a jól felszerelt gazdaságok száma, s ezek szórványos, közbeékelt szigetekként szinte elmerülnek az alacsony technikájú, egyoldalú gabonatermelésre berendezkedő, külterjesen gazdálkodó birtokmilliók tengerében. A fejlett gépi termelőeszközöknek és a bérmunkások seregének az az összeműködése, ami a tőkés fejlettségű nagyüzemű gazdálkodás sajátja, ekkor még nagyon is ritka kivételként található meg a magyar mezőgazdaságban. Ehelyett inkább találkozhatunk olyan birtokosokkal, kik még a kellő fogaterőt is nélkülözik, a szükséges takarmánytermelést és trágyázást is elhanyagolják, ami nélkül nincs haladottabb tőkés gazdálkodás.^{42f} A munkaszervezetben még ott kísért a múlt fejlődést bénító öröksége, a ledolgozás, amely béklyóba veri a munkatermelékenység emelésének — a válság által életrehívott sürgető követelményét.^{42g} Mennyivel könnyebb helyzetben voltak azon országok, melyek tőkés fejlődésük során már lehántották magukról a középkori maradványok burkát s megszabadulva mindenféle »középkoriség«-től, hatalmas lendülettel törhettek előre a termelőerők, a technika, a földművelési eljárások, a mezőgazdaság belterjességének fejlesztése útján, amely útra éppen a válság nyomása szorította rá egész Európa mezőgazdaságát. De a magyar mezőgazdaság e tekintetben sokkal nehezebb helyzetben volt. A XIX. század végén bekövetkező nagy gabonaválság éppen azért éleződött ki nálunk oly nagy mértékben, mivel az ország megszabadulása a »középkoriség«-től túlságosan elhúzódott, mivel a tőkés termelési viszonyokba ékelt feudális maradványok túl sokáig »éltek«, továbbra is fékezvén a termelőerők szabad fejlődését, akkor, amikor az adott helyzet a termelőerők magasabb színvonalra emelését követelte meg. A feudális maradványoknak így *súlyosbító* hatásuk volt a hazai gabonaválságra és általában *kedvezőtlen* feltételeket támasztottak a válságból való kilábaláshoz.

A hazai mezőgazdaság e félf feudális elmaradottsága az alacsony technika és munkatermelékenység, a külterjes gabonagazdálkodás túlsúlya mellett ugyanakkor a gabonapiaccal közvetlen érintkezésben nem levő, természetes

^{42e} Uo. 121.

^{42f} Löherer A.: I. m. 109.

^{42g} Vö. Koriznits: Levelek... 8.

parasztgazdaságok számottevő gazdasági súlyában is megnyilvánult. A magyar mezőgazdaságban — különösen az ország szélső zugaiban s általában kedvezőtlen gazdasági fekvésű, piacoktól elzárt vidékein — sok olyan parasztságokra bukkanhatott az egykorú szemlélő, ahol a paraszt sem mint termékeinek, sem mint munkaerejének eladója nem került kapcsolatba a gabonapiaccal. Önellátó volt, szegényes ipari szükségleteit is maga fedezte. Ennek megfelelően a falusi háziipar, még a 80-as évek első felében is, aránylag széles területeken maradt meg, szükségszerű járulékaként a természetes gazdaságnak, amelynek a kapitalizmusba átmentett maradványai csaknem mindenütt feltalálhatók voltak a parasztság körében.^{42h} A háziiparnál az ipar még elválaszthatatlan egységbe kapcsolódott a mezőgazdasággal, a nyersanyagokat ugyanabban a parasztcsaládban dolgozták fel, amelyben azokat megtermelték. Eleinte a parasztcsalád csupán saját házi szükségleteire dolgozott, a piaccal való kapcsolata e téren csak igen fokozatosan alakult ki. Később azután a háziipar termékei is rendszeres eladásra kerültek a falusi piacon, vagy országos vásárokon.⁴²ⁱ Egy 1884. évből származó kimutatás szerint Magyarországon még mindig számottevő tömegek — 802 ezren — foglalkoztak mellékesen háziiparral,^{42j} ami szembe-tűnő jele volt a természetesen gazdálkodó paraszti rétegek nem elhanyagolható gazdasági súlyának. Szegényes életmód volt ez, de a gabonaválság idején ez a viszonylagos zártság, a gabonapiaccal való közvetlen kapcsolat hiánya mégis fékezője volt a bekövetkező árzuhanás gyors eladósodásba sodró felmorzsoló hatásának.

A félféudális elmaradottság, amely sajátos helyzetet teremtve sajátos feltételeket is szabott a gabonaválságból való kilábalás útján, ilyenképpen *ellentmondásos hatású* volt: főhatását tekintve súlyosbította a válságot, miközben a természetes gazdaságok eléggé számottevő gazdasági súlyának konzerválásával — a gabonapiac közvetlen közelségétől elzárt parasztságok vonalán — némileg enyhítette is azt.

* * *

A fentiekben röviden összegezett fejlődés következtében a hazai gabona Monarchián kívüli kivitele egyre csökkenő irányt mutatott. A hazai gabona azokat a piacokat is kezdte elveszíteni, amelyeket az egyre éleződő verseny mellett valamennyire még meg tudott volna tartani. Ennek közvetlen oka az Európa-szerte bevezetett *védvamos politika* volt.

^{42h} Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 328.

⁴²ⁱ Vö. Pl. Sopronban a 80-as, 90-es években a hetivásárokon kocsiszám árulták a háziipar egyes termékeit. (Berényi Pál: Sopron-megye, Megyei Monográfiák II. Szerkeszti: Kőrösi József. 265.) Emellett számos adat Zemplén felső vidékéről (Ballagi Géza: Zemplén-megye uo. 176.), továbbá Tótkomlós esetében (Gajdács Pál: Tót-Komlós története. Gyoma, 1897. 250.) stb.

^{42j} Braun—Kreicsi: Der Hausfleiss in Ungarn im Jahre, 1884. A statisztikát idézi Szentmiklóssy Lajos: A magyar agrárkérdéshez c. dolgozatában. (Gondolat, 1936. 27.)

B) A védővámrendszer mint a válságot súlyosbító tényező

A XIX. század 70-es éveiben, a szabadkereskedelem uralma idején, Európa fontos országaiban — mint Németországban, Olaszországban, a Monarchiában — erős törekvések mutatkoztak a védővám bevezetésére.⁴³ E törekvések belső érlelője az 1873. évi nagy gazdasági világválság, amely végigszántva Európán, a Monarchiában is érezte pusztító hatását. Ez a válság — Anglia kivételével — rászorította Európa ipari tőkéseit és földbirtokosait saját belső piacuk mesterséges védelmére egymás növekvő konkurenciájával szemben. Ezt a folyamatot Németország teljes szakítása a szabadkereskedelemmel, s áttérése a védővámra csak meggyorsította.⁴⁴ E fordulat közvetlen kiváltója az amerikai gabona és főként az angol ipar növekvő konkurenciája volt a német piacon. De az amerikai gabona nemcsak a német piacra tört be. Egyidejűleg az angol piacon is megvetette a lábát. Ez kétoldról is kiélezte az ellentéteket : egyrészt az új versenytárs kezdte kiszorítani Angliából a német gabonát, másrészt erős konkurenciát támasztott az ugyancsak angol piacra zúduló orosz gabonával szemben. Az orosz földbirtokosok ezért a közelebbi német piacon kerestek kárpótlást, s így a német gazdának egyre nehezebb lett a helyzete : rátért a védővámra. Ugyanezt tette a német burzsoázia az angol ipar versenyével szemben ; 1879-ben a mezőgazdasági és ipari termékekre magas védővámot léptettek életbe.⁴⁵

Az új védővámos irányzat — Angliát kivéve — rövidesen egész Európára kiterjedt. Az új német vámtarifa a fő gabonaneműeknek és állatoknak eddigi vámmentes behozatalát megszüntette és ezzel megnehezítette a Monarchia, illetve Magyarország Németországba irányuló kivitelét.⁴⁶ Ha pedig az Osztrák-Magyar Monarchia eddig vámmentesen kiáramló nyersterményei közül most egyre kevesebb juthatott ki a német piacra, akkor a birtokosok legalább a Monarchia belső piacát akarták biztosítani a külföldi konkurenciától.⁴⁷ Ennek a törekvésnek a jegyében állott az 1882. évi vámtarifa, amely az iparcikkek behozatali vámja mellett a búzára 50 krajcár, a lisztre 1,50 Ft behozatali vámot állapított meg. Németország 1885-ben még fokozottabb ipari és agrárvédővámokat léptet életbe. Ennek következtében a magyar gabona gyorsuló ütemben kezdte elveszíteni a számára nagy jelentőségű német piacot. Ezért — a Monarchia belső piacának védelme — kelet felé egyre égetőbb követelmény lett. Így került sor az 1887. évi újabb vámtarifára, amely tovább emelkedő vámtételeket tartalmazott. A búza vámját 150%-kal, a kukoricáét 100%-kal, az árpaét, zabét 150%-kal emelte. Emelkedtek az állatkivitel vámtételei is.⁴⁸

⁴³ *Láng Lajos* : A vámpolitika az utolsó száz évben. Bp. 1904. 223. — M. és KK.

⁴⁴ *Láng i. m. uo.*

⁴⁵ *Vö. Szabadkereskedelem és védővám. Marx — Engels válogatott Művek. Szerkeszti: Szabó Ervin* II. k. Bp. 1905. Az orosz gabona behatolása a német piacra. Lásd : *Gaal* : i. m. 402.

⁴⁶ *Vö. Láng i. m.*

⁴⁷ *Bernát Gyula* : Az új Magyarország agrárpolitikája 1867—1914. Bp. 1938. 176., 177.

⁴⁸ *Uo.*

A védővamos politika elterjedése ilyen módon nagymértékben siettette a magyar gabona kiszorulását az Ausztrián kívüli, főleg pedig a német piacról. Eddig a magyar gabona — mely különösen acélossága miatt volt keresett, — Németországon kívül eljutott Svájcba, Franciaországba, Olaszországba, Hollandiába, Belgiumba és Angliába.⁴⁹ A 80-as évektől kezdve azonban ez a meglehetősen széles külső piac összezsugorodott. A német piacra irányuló kivitel csappanását mutatja, hogy amíg 1882-ben a búza összkivitelének 23%-a, addig 1883-ban már csak 14,5%-a, 84-ben csak 2,7%-a került a német piacra és ez az arány a későbbiekben sem igen változott meg.⁵⁰ Az 1883-ban Hollandiába és Belgiumba irányuló 134 000 q búzakivitel a további évek során csak ritkán éri el az 50 000 q-át.⁵¹ A magyar gabona a Monarchián kívüli piacon csupán Dél-Németország egy részét, Svájcot és annak Franciaországgal határos vidékét tudta megtartani.⁵² Bár a magyar gabona *közvetlen* konkurrens az orosz gabona volt, amely Angliából jelentős mértékben kiszorítva most a közelebbi országok piacaira zúdult — alapjában véve mégis az amerikai gabona árszabályozó szerepe eredményezte a magyar gabonának a nyugati piacokról — most már a védővám rendszer által is — fokozódó kiszorulását.

C) Az ország függő helyzetének — a belső piac korlátozottságának — súlyosbító hatása

Amint a feudális maradványok lényegében a magyarországi mezőgazdasági válság súlyosbodását eredményezték, úgy az ország — e feudális maradványokkal összefonódott — függő helyzete is ugyanebbe az irányba hatott. De a függésnek, mint a válságot súlyosbító további tényezőnek a hatását ugyanekkor keresztezte a függőségnek, mint a válságot enyhítő tényezőnek ellentétes hatása is.

Ami az utóbbi, enyhítő hatást illeti, szembeűnő, hogy a válság elmélyülésének szakaszában a hazai búza s általában a gabona *egyre növekvő mértékben* talált elhelyezést az *osztrák piacon*. A 80-as, 90-es esztendőkből a magyarországi össz-búzakivitelnek túlnyomó, sokszor 80%-on felüli része ment ki Ausztriába. 1881/82-ben még 68%, 1886/87-ben már 75—76%, 1892/93-ban 86 ill. 91%, 1898-ban pedig nem kevesebb, mint 99%.^{52a} A magyar nagybirtokosok ugyanis, miután gabonájuk a nyugati piacokról már nagyrészt kiszorult, ebben az időben az Ausztriába irányuló kivitel *fokozásával* igyekeztek kárpótolni magukat. E törekvéseknek szabad utat engedett az a körülmény, hogy — ellentétben az Ausztrián kívül országokkal — Ausztria felé nem nehezítette meg védővám

⁴⁹ Az OMGE által... tartott anquete-tárgyalások Bp. 1880. 89—90.

⁵⁰ Nemzetgazdasági Szemle 1889. 512. Stat. Évk. 1891.

⁵¹ *Ecséri Lajos*: A magyar búzaárak alakulása. (Közgazd. Szemle 1916. 30. évf. 36. 521.)

⁵² *Miklós*: 6. Anquete-tárgyalások 89—90.

^{52a} *Mattekovits Sándor*: Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától. Bp. 1905. 156

a kivitel útját : sőt a közös vámterület egyenesen elősegítette a magyar gabona fokozódó kivitelét. Ez a helyzet az értékesítési nehézségek, s általában a válság enyhítését eredményezte a magyar nagybirtokok számára, s így nagymértékben hozzájárult a közös vámterület és az azon alapuló függőségi viszony konzerválásához.

De az ország függő viszonyának — mint az ezzel összenőtt feudális maradványoknak — sem ez volt a *döntő* hatása a válságra : ez a függőség alapján véve súlyosbította a válságot. Az osztrák piacnak, a magyar nagybirtok hasznára történő fokozódó biztosításával éles ellentétben állott a hazai belső piac — a 80-as években megtett fejlődése ellenére is — szűk, fejletlen volta. És fejletlen belső piacon a túltermelés mindig súlyosabb és hosszadalmasabb. A magyar belső piac szabad kibontakozása elé pedig a feudális maradványok és az ezzel összefonódott félgymarmati függő helyzet vont súlyos korlátokat. A nagybirtok fenntartása, különösképpen — a hitbizományi rendszer kiszélesítése útján történő — megszilárdítása konzerválta a magyar falu szegénységét és nyomorát, megakadályozta a parasztmilliók földhözjutását, meggátolta fogyasztási és a fejlettebb termelőeszközök használata iránt megnyilvánuló szükségleteinek kielégítését is. Ugyanakkor a munkaerő belső piacát, a »szabad«, tőkés elszegődést is nehezítette a lassan kiszorulóban levő, de még szélesen meglevő ledolgozás, amely fenntartotta a régi személyi függés különböző átmenett maradványait. Ledolgozás esetében ugyanis a paraszt nem munkaerejét adta el, hanem szegényes, elavult technikáját adta oda — ránézve mindig kedvezőtlen feltételek közt — a földbirtokosnak. A paraszti termelőeszközöknek ez — a ledolgozások formájában történő — részleges használata a földbirtokosok részéről, bizonyos mértékig ellensúlyozta a fejlettebb termelőeszközök iránti keresletet ; korlátozta a termelőeszközök belső piacát.

A belső piac erőteljesebb fejlődése inkább az áruforgalommal kapcsolatos vasúti közlekedés és a bankforgalom terén látható. A magyar vasúthálózat a kiegyezéstől a válság elmélyülésének időszakáig (1883-ig) több mint megháromszorozódott, s így számottevően növekedett.⁵³ A víziutak forgalmának fejlődése már kisebb mérvű. Magyarország külkereskedelmének (a fá kivételével) csak kicsiny hányadát, kb. $\frac{1}{7}$ -ét bonyolította le tengeren. Az osztrák tengerhajózás messze maga mögött hagyta a hazait.⁵⁴ Az ország hajózható vizeinek hossza 1875—88 között 4280 km-ről mindössze 4937 km-re növekedett. Egész hosszában csupán a Duna volt hajózható.⁵⁵

Kedvezőbb a kép — a belső piac egy másik területén — a bankforgalom fejlődéséről. 1890-ben ismét annyi takarékpénztár és egy híján annyi bank és földhitelintézet létesült, mint 1870-ben, a nagy alapítási láz éveinek egyikében. A hitelszervezet hatalmasan kiépült ; sokszorosára növekedett a bankok, a

⁵³ Közgazd. és Stat. Évk. i. m. 382. *Földes Béla* : Nemzetgazd. és Stat. Évk. 1883. 95.

⁵⁴ *Láng* : i. m. II. 426, *Szathmáry* : i. m. 49.

⁵⁵ Közgazd. és Stat. Évk. u. o. 431.

takarékpénztárak és hitelintézetek száma. Nagyméretben emelkedett az egyes hitelintézetek alaptőkéje és jelzálogállománya is.⁵⁶

Kézzelfogható növekedés észlelhető a belső piac egyik legfontosabb területén, az ipari és kereskedő népesség gyarapodása tekintetében is. Az utolsó három évtizedben — s főleg a 90-es évektől⁵⁷ — a főként iparral és kereskedelemmel foglalkozó városi népesség száma bizonyos mértékben növekedett. 1869 és 1900 között ez a növekedés — 106 r.t. város és Budapest lakosságát is számítva — közel 33%-os volt. Ugyanakkor az össznépesség száma csak kb. 23%-kal emelkedett.⁵⁸ Egyedül Budapest lakóinak a száma 1869—1900 között 271 ezerről 716 ezerre nőtt meg.⁵⁹ A városi lakosság százalékarányának ez a viszonylagos növekedése arra mutatott, hogy a népesség a mezőgazdaságból lassan a kereskedelmi és ipari foglalkozások felé húzódik. A számok azonban jól láthatóan azt is érzékeltetik, hogy ez a növekedés csak *felettébb viszonylagos*. Ennek pedig az volt az oka, hogy a fejlődő, de még mindig elmaradott ipar csak *korlátozottan* tudta felszívni a feléje húzódó falusi népességet. Legfőbb oka ennek az *félgyarmati függő helyzet* volt, amely lényegesen korlátozta a magyar ipar gyorsabb ütemű, erőteljesebb kibontakozását. Hogy ez a függő helyzet milyen jelentékeny hátráltatója volt iparunk szabad fejlődésének — s ezáltal a belső piac erőteljesebb növekedésének is — ezt a szintén félfeudális, de az idegen függéstől ekkor még lényegében mentes cári Oroszország sokkal nagyobb léptekkel haladó fejlődése igazolhatja. Oroszország városi népessége, csupán 1863—85 között 97%-kal nőtt meg; az 50 ezer, s az ennél több lakosú városainak száma ugyanezen idő alatt megháromszorozódott.⁶⁰ Ugyanakkor a félgyarmati Magyarország esetében az egykorú források még azt tüntetik fel, hogy »tulajdonképpen iparosaink nem csekély része az év egyéb szakában földmunkával, szőlőműveléssel. . . foglalkozik«⁶¹ — rámutatván ezzel arra, hogy a kétségtelen ipari haladás mellett is, a munkamegosztás mezőgazdaság és ipar között néha még ekkor sem vált egymástól teljesen széjjel. Ilyen körülmények között az ipar s általában a kapitalizmus felszívó hatása csak *mérsékelt* lehetett, bár ugyanakkor a kistermelők tönkremenése, s ezáltal munkaerejük kényszerű eladásának szükségessége éppen a válság következtében — fokozódott. A munkaerejét piacra vivő proletárok és félproletárok hatalmas tábora alakult ki. A kér-

⁵⁶ 1870-ben 22, 1880-ban 5, 1890-ben 22 új takarékpénztár létesül. Újabb bankok és földhitelintézetek is keletkeztek. A takarékpénztárak alaptőkéje 20 év alatt 7 millióról 31 800 000-re nőtt, a bankoké 23 millióról 46 700 000-re, a Földhitelintézeteké 600 000-ről 12 700 000-re. Jelentékenyen emelkedik az egyes intézetek jelzálogállománya is: a takarékpénztáraké 52 800 000-ről 178 800 000-re, a földhitelintézeteké 29 millióról 156 700 000-re, a bankoké 10 800 000-ről 40 100 000-re. A jelzett 20 év alatt a hitelintézetek száma 325-ről 1225-re, a bankoké 66-ről 172-re, a takarékpénztáraké 155-ről 457-re emelkedett. (Varga Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 526, 530, 539, 576.)

⁵⁷ Magyar Statisztikai közlemények. Új sor. 2. k. Bp. 1904. 10.

⁵⁸ Magyar Statisztikai Évkönyv Újfolyam IX: Bp. 1902. 14.

⁵⁹ Magy. Stat. Évk. Újfolyam. IX. k. Bp. 1902.

⁶⁰ Lenin: A kapitalizmus fejlődése... 552.

⁶¹ Láng I. k. 301.

dés csak az volt, hogy állandó mezőgazdasági cselédmunkák mellett eladhatta-e ez az óriási tömeg munkaerejét, hogy felszívta-e a tőkés mezőgazdaság és ipar a kínálkozó munkaerők zömét. A nagy mezőgazdasági válság hatása azonban abban is megmutatkozott, hogy — az amúgyis elmaradt tőkés fejlődés viszonyai között — a munkanélküliség még nagyobb arányokat öltött, mint a megelőző évtizedekben. A válság hatására rohamosan elnyomorodó tömegek csak mérsékelten dolgozhattak mezőgazdasági vagy ipari bérmunkásként. Jelentős részük munkanélkül tengődött. A 80-as évektől, amikor a gát- és folyószabályozási munkák nagyrészt befejeződtek és az eddig ott dolgozó munkásnép visszazúdult a mezőgazdaságba — egyre általánosabban rajzolódott ki a magyar falvak és községek életének a nyomor fokozott jeleit tanúsító jellemző vonása: ősz végétől tavasz kezdetéig, sokszor még a legnagyobb nyári munkaidőben is, csapatokban verődve állodogáltak a munkások a piactéren és munkát kerestek. Amint az inségnek és nyomornak kiszolgáltatott munkások közt közmondásossá vált: »A magyar kánaán a nyomor állandó tanyájává lett.«⁶³ A legjellemzőbb, ahogy sorsukról maguk a munkások panaszkodtak. A monori tanyák munkásnépe mondotta 1897-ben: »Mi, napszámos mezei munkások sokan nem találunk munkát nemcsak ilyenkor tavasszal, de még nyár derekán sem.«⁶⁴ A makóiak pedig: »Nézzük körül magunkat és a mezei munkában verejtékezve dolgozó millió, meg millió munkástestvéreinknek aggodalommal telt és levert bús arckifejezését, amidőn szomorúan köszöntjük egymást a munkaipacon kínálván magunkat.«⁶⁵

Mindezek szerint a kisárutermelők tönkremenése és korlátozott felszívása a tőkés iparba és mezőgazdaságba csak részben bővítette a munkaerő belső piacát. Bár a munkások részéről a munkaerőkinálat fokozottan megvolt, de ez a munkaerő csak mérsékelten realizálódott a tőkés viszonyok között. A munkaerő belső piacának bővülését tehát nemcsak a feudális maradványok szorították határok közé, de még inkább korlátozta azt az ország félgymarmati függő helyzete.

A belső piac vázlatos vizsgálatából tehát azt a végeredményt vonhatjuk le, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben a fejlődés ezen a téren ha előre is haladt, mégis *korlátozott* maradt.

Ez a belső piac különösen szűk és fejletlen volt ahhoz, hogy a magyar és részben a bekerülő keleti gabonát a válság idején, az osztrák piac mellett, felszívja. A magyar nagybirtokos osztály egyes tagjai ekkor már szerették volna magukat függetleníteni az igen bizonytalan külföldi kereslettől, s ezért áruik zömét az országban igyekeztek elhelyezni. De amint az 1880-ik évi anketon az

⁶³ *Csizmadia Sándor*: A földművelő munkásság helyzete és feladata. Orosháza 1896. 15.

⁶⁴ Földművelő 1897. V. 21.

⁶⁵ Uo. V. 28. 1896 nyarán munkanélkül volt Mosonban 132, Aradban 966, Borsodban 1457, Szilágyban 1834, Máramarosban 5042, Ungban 3707 ember. (*Milhoffler Sándor*: A mezei munkásviszonyok hazánkban Bp. 1896. 7.) Lásd erre még: *Vadnay Andor*: A Tisza mellékről Bp. 1900. 25, 55.

egyik küldött mondotta: »Én is óhajtanám, ha már annyira lehetne vinni ügyünket, hogy ne mi vigyük ki terményeinket, hanem itt Magyarországon adhatnók azokat el. Sajnos azonban ez még a messze jövőben van.«⁶⁶

Ezek voltak azok a tényezők, amelyek bizonyos enyhítő körülmények mellett, elsősorban mégis súlyosbították a válságot Magyarországon.

D) Földbirtokkoncentráció és centralizáció — a parasztság felbomlásának meggyorsulása

Az agrárválság — tanítja Lenin — mint minden más válság a termelők tömegméretű pusztítása mellett tönkreteszi a gazdák tömegeit is és gyökereitől felfogatja a hagyományos tulajdonviszonyokat.⁶⁷ Az agrárválság óriási mértékben *meggyorsítja* a koncentráció és centralizáció folyamatát.

Ez a folyamat megfigyelhető a válság magyarországi lezajlásánál is: a gazdaságok száma jelentékenyen *csökkent* a XIX. század második felében, miközben csökkent az önálló birtokosok száma is.⁶⁸

Magyarországon (Erdéllyel együtt) volt:

1869-ben 2 486 000 birtok, a birtokosok száma: 1 976 000

1895-ben 2 388 000 gazdaság, 1900-ban « « : 1 855 000

⁶⁶ Anquete-tárgyalások: 38.

⁶⁷ Lenin: Az agrárkérdésről. Bp. 1950. I. k. 56.

⁶⁸ A magyar félféudális-burzsoá birtokstatisztikák, jellegüknél és szerepükénél fogva nem adnak kielégítő képet a magyarországi földbirtokviszonyok alakulásáról s egyik legfontosabb céljuk — azzal, hogy a törpebirtokos félproletár elemeket is tulajdonosoknak tüntetik fel — a birtokmegosztás feudális jellegének elkenése. Jelen esetben különösen kétirányú hibaforrás teszi nehezzé a földbirtokkoncentráció folyamatának valamennyire is pontos rögzítését. Egyfelől a Keleti-féle és az 1895-ös sokkal pontosabb felvételezés *eltérő* alapokon nyugszik. Amíg Keleti birtokokat vett számba, addig az 1895. évi összeírás *gazdaságokat* írt össze. Egy nagyobb birtoktest pedig több gazdaságot (sokszor bérllet formájában) foglal magában. A Keleti-féle birtokstatisztika így feltehetően nem azonosságú, hanem több gazdaságot fog össze, ami még *fokozottabb* koncentrációra utal. (Lásd: *Fellner F.*: A járadékirtok rendszere és alkalmazása Magyarországon Bp. 1900. 137, szerző szerint 1869-ben nem 2 486 000, hanem 2 831 000 a gazdaságok száma.) Ezt ellensúlyozta, hogy 1869-ben egy birtokot is több vm-ben fekvő *részei* szerint tüntettek fel. A másik hibaforrás az, hogy a két összeírás *nem azonos nagyságú* területekre vonatkozik. A Keleti-féle 46 597 889 kat. holdra, az 1895-ös összeírás azonban, amely a tiszta legelő és erdőgazdaságokra nem terjedt ki, csak 36 857 000 kat. holdra vonatkozik. Ez tehát leginkább az erdővel rendelkező nagyuradalmak vonalán módosítja a fenti számokat. Mindezt figyelembevéve — ha a fenti számok nem is fejezik ki pontosan a koncentráció előrehaladását. feltétlenül kifejezik a folyamat *irányát*. Ezt támasztják alá azok az adatok is, amelyek a *birtokosok* számának *csökkenésére* utalnak: 1857-ben a magyar anyaországban még 2 037 000, 1869-ben 1 976 000, 1890-ben 1 903 000, 1900-ban 1 885 000 birtokost és bérlőt számoltak. A gazdaságtörténeti irodalom elszórt utalásai is megerősítik mind a gazdaságok, mind pedig a birtokosok számának csökkenésére utaló fejlődést. (Budapesti Szemle: 1888. 53. k. 242. Magyar Nemzetgazda 1893. 39. sz. *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása: 13. Bp. 1905.) Ennek figyelembevétele mellett használta fel az 1869–1895. évi statisztikákat Molnár Erik, akinek ez összeállítását jelen dolgozatunkban megfelelő alapnak tekintettük, figyelembevéve, hogy a közölt számok nem pontosak, hanem csupán a fejlődés *tendenciájának* megjelölésére alkalmasak. *Jeszzenszky Erik*: Földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon. Körünk, 1936. I. 206–213.

Ez azt mutatja, hogy az adott időszakban nagyszámú gazdaság birtokosa ment tönkre, különösen ha e folyamatot keresztező birtokelaprózódást és a legelő-elkülönítésekkel kis földcsekékhez jutó félproletár elemek születését is figyelembe vesszük. A kapitalizmus fejlődésének talaján végbemenő koncentráció és centralizáció folyamatában a válság hatása is érvényesült; a kisüzem versenyképtelensége a nagyüzemmel szemben *fokozott mértékben* jelentkezett. Ezt tükrözte vissza a törpebirtok (0—5 hold) számának — a kis- és középbirtokok számához képest — *rohamosabb* fogyása:⁶⁹

1869-ben 1 444 000 az össz. birtok 58,1%-a
1895-ben 1 280 000 az össz. gazdaságok 53,6%-a

A törpebirtoknak tehát számottevő hányada ment tönkre és semmisült meg a válság idején. Hasonló eset történt azonban a közép- és kisparaszti gazdaságok zömével is. Ezek viszont a törpebirtokok kategóriájába süllyedtek le. Így tehát a törpegazdaságok pusztulásával új törpegazdaságok keletkezése járt együtt. Ha mégis *csökkent* a 0—5 holdas birtok száma, ez csakis úgy volt lehetséges, hogy a törpeüzemek megsemmisülése *rohamosabban haladt* előre, mint a középparaszti gazdaságok törpegazdasággá süllyedése. A XIX. század utolsó harmadában a törpegazdaságok megsemmisülése olyan rohamosan haladt előre, hogy ennek hatását nem volt képes ellensúlyozni az a tendencia, amely — a telekaprózódás, közlegelőfelosztás, parcellázás révén — a gazdaságok számának átmeneti növekedését idézi elő.⁷⁰ Így tükröződött a válság súlyosbító hatása a koncentráció és centralizáció folyamatában.

A kisparaszt tehát a legkevésbé volt képes helyét megállni a fokozódó versenyben. A magas termelési költségekhez még a válság idején sokszorosára emelkedő *adóterhek* is hozzájárultak.

A földadónak 1867—96 között 60%-os⁷¹ növekedése mellett ugrásszerűen emelkedtek a *fogyasztási* adók. Amíg 1871 és 81 között ezek kb. 78%-kal növekedtek, addig 1881 és 94 között, a válság tombolásának idején ez a növekedés kb. 200%-os volt.⁷² A földadó regresszív jellegénél fogva különösképpen a dolgozó milliók vállaira rakott nagy terheket. Az Eszterházy-uradalom pl. 1892-ben kat. holdanként még egy forintot sem fizetett földadóba, amikor az alföldi parasztbirtok holdja után 3—5 Ft járt.⁷³ Ez az adóztatási rendszer a *paraszt-*

⁶⁹ *Keleti*: Hazánk és népe. 195. Magy. Statiszt. Közl. Új folyam. 24. Bp. 1900. III. R. vö. Jeszenszky i. m.

⁷⁰ Vö.: Jeszenszky i. m.-val. Szerző a 19. századvégi válság hatását elsősorban éppen a törpebirtok rohamos pusztulásában jelöli meg.

⁷¹ Magyar Gazd. Szemle. 1898. III. évf. II. k. 131.

⁷² M. G. Sz. 1897.

⁷³ *Szeberényi L. Zsigmond*: A parasztlak helyzete Magyarországon. Bp. 1907. 88. Az adó regresszivitására számtalan példa az egykorú és későbbi történeti irodalomban. (*Csizmadia S.*: A földművelő munkásság helyzete... 1896. 6. *Pap D.*: A magyar agrármozgalom Bp. 1897. 32—33.)

ságon belül is érvényesült; a szegények többet, a gazdagok viszonylag kevesebbet fizettek. Oros községben a századforduló éveiben az egy holdas félproletár holdanként 4 korona 76 krajcárt, az 50—100 holdas tehető paraszt azonban 1,05 koronát fizetett.⁷⁴

Súlyosan nehezedett a parasztságra a községi pótdadó és a vármegyei illeték. Ezek sok esetben az állami adók 50—70%-át is elérték. A parasztok ezenkívül még *egyházi* adót is kötelesek voltak fizetni.

De rájuk nehezedett a *közmunka* kötelezettsége is, ill. annak váltságdíja. A parasztok közt ez a munka többízben váltott ki elkeseredést, ami sok esetben a tartozások teljesítésének megtagadására vezettek.⁷⁵ A dolgozó parasztok országszerte visszhangzó panaszának jellemzésére álljanak itt a következő szavak: »Mi kérem — mondta egyikük — nem tudjuk, hogy mit mire kell fizetni, mert olvasni nem tudunk. Beírják egy nagy könyvbe adónkat. Mindig sokat kérnek. Isten tudja, hogy mit csinálnak a sok pénzzel.«⁷⁶

Önmagának és saját gazdaságának fenntartására a paraszt mind nagyobb mérvben szorult kölcsönre. Borsod megyében a 80-as évek elején a parasztok $\frac{1}{8}$ -ad része még annyit sem volt képes termelni, hogy a szükséges élelmet, s mi több az igavonó marha fenntartását biztosítsa.⁷⁷ Ezernyi véletlentől függött, hogy a kistermelő paraszt milyen körülmények között veszti el termelési feltételeit. Elég volt egy aszályos esztendő, vagy ha a kisparaszt tehene elpusztult és máris képtelenné vált, hogy újratermelését a régi fokon folytassa. Minden ilyen véletlen veszteség elszegényedést jelentett és ebbe az élődi uzsorás megkapaszkodott. Ha ez egyszer bekövetkezett, a paraszt soha többé nem szabadult meg az uzsorás karmai közül.⁷⁸

Fokozottan így volt ez a századvégi agrárválság idején Magyarországon is. A silány minőségű földdarabkán, sovány állataival, s elavult termelő eszközeivel folytonosan veszteséggel termelő kisparasztok nagy tömegeit fűzte rab-szíjra az uzsora, amely a kiszolgáltatottság határán tartva áldozatait végül is menthetetlen eladósodáshoz, a kisbirtok dobraveréséhez vezetett. Zemplén megyében például a válság éveiben az elszegényedés még az eddiginél is nagyobb mérvű volt. Voltak olyan községek a megyében, ahol a telekkönyvi tulajdonosok »csak névleg« voltak birtokosai a földnek, tényleg az már nem volt az övék. Ilyen esetben a telek leginkább kényszereladás útján került egy-egy gazdag paraszt vagy a helybeli kocsmáros tulajdonába.⁷⁹

⁷⁴ *Bosnyák Béla*: Oros község gazdasági és társadalmi rajza. Bp. 1911. 21. Lásd még: *Lőherer Andor*: Derecske nagyközség monográfiája Bp. 1900. 70. A parasztbirtok állapota Somogy vm-ben 31—33. Naplók 1892/97. III. 55. stb.

⁷⁵ *Közgazd. és Stat. Évk.* 1889/90. III. évf. 371—72.

⁷⁶ *Szeberényi*: A parasztkérdés külföldön és hazánkban. B. csaba. 1908. 121—122. idézi Szabad György előtanulmányában.

⁷⁷ A parasztbirtok állapota Borsod megyében. Bp. 1884. 4—5.

⁷⁸ Vö. *Marx*: A tőke III. 660.

⁷⁹ A parasztbirtok állapota Zemplén megyében Bp. 1884. 9. A zempléni viszonyokról ad tájékoztatást a *Magy. Gazd. Szemléje* IV. 1899. száma is, mely szerint 240, sőt 900%-ot is elért az uzsorakamat. (I. k. 118.) Az uzsora pusztító hatásáról a kisparasztok közt számtalan egykorú

Az uzorás a kölcsönadott pénzért, még inkább terményért magas kamatot szedett. Nem volt ritkaság a 100%-nál is magasabb kamat. A pénzkölcsönnél 1 Ft után heti 2 krajcár, az alacsonyabb kamatok közé tartozott, akárcsak az 1 köből árpáért 3 hónap után fizetendő 1 q búza.⁸⁰ A földek zálogbavételét pedig az uzorás igen előnyös ügyletnek tekintette, mivel a föld haszonélvezete az övé volt, az adós pedig fizette közben a magas adókat és egyéb közterheket.⁸¹ Ezekben az években terjedt el az ún. »marhauzóra« is, ami a feles marhataháson alapult. Ez abból állt, hogy a kereskedő drága áron adta oda az igavonó marhát a parasztnak, aki ezt a »szivességet« legtöbbször nem tudta visszafizetni; mindjobban eladósodott. Az is gyakori volt azonban, hogy az uzóra ellenében adott állatot a kereskedő elvette, s magas áron értékesítette; így a paraszt elvesztette egyetlen igavonó jószágát, a ezáltal szegényedett el. Bereg megyéről, ahol ez a rendszer igen elterjedt volt, a következőket mondja a szemtanú. »Ha... kutatjuk a lakosság vagyoni viszonyait — írja — csakhamar meg fogunk győződni, hogy a lakosság 1/3-ad része, vagy fele, sőt néha azon felüli része csak színleg gazdálkodik sajátjában. . . . Az a ház, amelyben a paraszt lakik, már nem az övé, s a föld, melyet kapával keservesen megművelt, a termés, melyet hónapokon át minden éjjel a vadkárok ellen megvédeni kénytelen, már nem az ő tulajdona.«⁸² A földdel együtt az állatok nagy része is az uzorás marta-léka lett. A megye szolyvai járásában a szarvasmarhák összes számának majdnem a fele került az uzorások tulajdonába.⁸³

A földek jelentős részét pedig — ugyanúgy mint az igaerőt — többnyire a helybeli gazdagparaszt, kocsmáros, vagy a kereskedő szerezte meg. Amint a zempléni viszonyokról fentebb idézett tudósítás folytatja: »A hanyatló és eladósodó paraszt zálogba adja a földet vagyonosabb parasztnak, vagy kocsmárosnak. . . Ez irányú mozgalom azon képet tünteti elő, hogy a parasztbirtok egyfelől nagyban elapróztatik, másfelől egyes parasztbirtokos vagy kocsmáros kezében ismét parasztbirtokok halmozódnak össze. . . «⁸⁴ Így volt ez az ország különböző megyéiben is. Borsod megyében a nagyobb földdel rendelkező gazdák, illetőleg kocsmárosok vagyonukat a földdarabjaikat eladni kényszerülő kisparasztoktól szerezték össze. A mezőkövesdi gazdagparasztok még a kincstári földeket is felvásárolták.⁸⁵ Sáros megyében a kisbirtokosok »az uzóra

és későbbi irodalmi feldolgozás ad számot. Így pl.: »Egész vidékeken, . . . 2–3 uzorás 5–10 ezer forinttal eladósította a lakosságot, perelte őket, foglalja le, árverezteti birtokaikat«. (*Horváth Gyula*: Válságról. Bp. 1874. 29.) Ugyanerre lásd: Csizmadia i. m. 7. A bars megyei viszonyokról Ruffy Pál tájékoztat (Bars vármegye gazdasági leírása. Bp. 1901. 75.) Bereg megyére lásd: M. G. Sz. 1898. III. 2. k. 660. A kulák uzorára Zemplénben: A parasztbirtok állapota. 6. stb. Zólyomra: *Grünwald Béla*: Zólyom megye 21–23.

⁸⁰ A parasztbirtok állapota Zemplénben 10.

⁸¹ Uo. 6.

⁸² M. G. Sz. 1898. III. 2. k. 660.

⁸³ Uo. A szolyvai járásban a 6500 db állatból csupán 3308 van parasztkézben.

⁸⁴ A parasztbirtok... Zemplénben 15.

⁸⁵ A parasztbirtok... Borsodban 5.

szorításában« véreztek el,⁸⁶ Szolnok-Dobokában a hitelezők megint csak a »jobb módú parasztgazdák és kocsmárosok«. ⁸⁷ Békés, Csanád és Csongrád megyében ismét csak a nagy parasztbirtokok tulajdonosai »vetekednek, hogy birtokuk határát kiterjesszék vagy kikerekítsék a kiszegzések rovására.«⁸⁸

Az uzsora mellett, olyan mértékben, ahogy a kapitalizmus fejlődött, a *jelzálogadósság felhalmozódása* is egyre jellemzőbb formája volt a törpebirtokos parasztek elszegényedésének. Lenin arra tanít, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődésének egyik fő tendenciája »a föld elválasztása a földműves gazdától, a növekvő jelzálogeladódás formájában.«⁸⁹ A jelzálogadósságok felhalmozódása tehát a parasztság további kisajátításának formája, amely korszakunkban, különösképpen az agrárválság hatására, általános *érvényű jelenség*gé vált.

Majd a legtöbb megyében növekedtek a parasztgazdaságok jelzálogterhei. Sáros megyében a 80-as évek elején a kisbirtok jelzálogos megterhelése az árhoz képest kb. 50%-ra volt tehető. A hitelezők, pénzintézetek, egyházi alapok voltak, a kamatláb 7–10%-os volt.⁹⁰ Nagy volt a kisparasztek jelzálogos terhe Abaúj megyében, Szolnok-Dobokában,⁹¹ Torontál megyében.⁹² A csanádmegyei Makón a nép szintén nagymértékben eladósodott. Mint az egykorú tudósító megjegyezte: »Sok tekintetben rohadt állapotok vannak.«⁹³ Különösen szembeszökő volt a kisbirtok eladósodása Somogy megyében. Egyes községek lakosai egy-egy pénzintézetnél 8–10 000 forintnyi adósságot csináltak.⁹⁴ A jelzálogterhek tehát a válság szakaszában egyre növekedtek. Hogy a jelzálogadósságok a nagy- és középbirtok mellett *elsősorban a kis- és középparaszti birtokot érintették*, azt Keleti Károlynak 54 község földbirtokának telekkönyvi megterhelését kimutató ismert adatai igazolják.⁹⁵ (Keleti számításai gazdaságokat és nem birtokosokat tüntetnek fel. Emellett azt is hangsúlyoznunk kell,

⁸⁶ A parasztbirtok... Sárosban 10., 11., 12.

⁸⁷ A parasztbirtok... Szolnok-Dobokában 58–59.

⁸⁸ Népszava 1894. v. 11. sz.

⁸⁹ Lenin: Az agrárkérdésről II. k. Bp. 1950. 15.

⁹⁰ A parasztbirtok Sárosban 11. (Idézi Szabad.)

⁹¹ A parasztbirtok Szolnok-Dobokában 59.

⁹² A parasztbirtok Torontálban. Bp. 1896. 74., 75–77.

⁹³ Gaál Jenő: Csanád megye (Megyei monográfiák. Bp. 1892. 48.)

⁹⁴ A parasztbirtok állapota Somogyban. 30.

⁹⁵ Keleti Károly: A magyarországi földbirtokosok telekkönyvi megterhelésének kitüntetése végett megkísérelt Statisztikai adatgyűjtésről és annak eredményéről. Bp. 1884. 5–6. Az adatokat felhasználta Láng Statisztikájában II. 678.

A jelzálogterhek növekedésére nézve — a válság szakaszában — lásd még: Az Osztrák-Magyar Bank és a magyar hitelintézetek jelzálogkövetelései a következőképpen emelkedtek. 1873-ban 166 840 000 ft. 1880-ban 244 223 000, 1890-ben: 469 330 000 (M. G. Sz. 1898. III évf. 338.) Ezentúl a parasztbirtok és ezen belül a törpebirtok hatalmas méretű eladósodására vet fényt Baross Jánosnak a 900-as évek elejére utaló adatfelvételezése is. A hozzávetőleges képet nyújtó adatok összegezése a következő: 43 megyében 3184 község parasztbirtokosainak adósságterhe: 1080-ban: 33% alatt, 871-ben 33–35% között, 878-ban 50–100% között van és csupán 339-ben nincs eladósodás. (Baross J.: Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményéről. Bp. 1905. Kézirat gyanánt. Az adatokat felhasználta előtanulmányában Szabad György.)

hogy a sztatisztika azért sem mutat pontos képet, mivel sem az uzsorát, sem a terheletlen földeket nem mutatja ki.)

Birtoknagyság	Területhányad %	Teherhányad %	Esik egy holdra Ft
0—10 holdig	16,6	37,9	60,18
11—20 «	10,1	10,31	26,66
21—50 «	12,3	6,53	13,98
51—200 «	4,6	2,59	14,72
201—1000 «	13,1	11,43	22,90
1000-en felül	43,3	31,21	18,94

A jelzálogadósságok a szegényparaszti, illetőleg törpebirtok esetében hasonlíthatatlanul a legmagasabbak.

Amint a koncentráció és centralizáció előrehaladását az iparban a csődök növekvő száma, úgy ezt a folyamatot a mezőgazdaságban az árverésre kerülő birtoktestek, a végrehajtások szaporodása jelezte. A válság hatására a *birtokvégrehajtások* száma is növekedett.⁹⁶ Az elérvezett birtokok száma 1875 és 93 között 9 606-ról 14 473-ra emelkedett. Somogy megyei adatok pedig szemléltetően mutatják, hogy a végrehajtott birtokok legnagyobb részt megint csak parasztgazdaságok. Amíg ugyanis a végrehajtások száma növekedett, addig a végrehajtott földek ára csökkent. 1880-ban a végrehajtott birtokok száma még 136, 168 000 Ft-ban, viszont 1889-ben már 915, 148 000 Ft-ban.⁹⁷ Amint ehhez a tudósító magyarázatképpen hozzáfűzi: »E kimutatás első időszakában értékesebb birtokok képezték a végrehajtás tárgyát, most mindinkább az értéktelen birtokokat, másszóval a szegény embert éri az executió«⁹⁸

Így sodorta és taszította egyre mélyebb nyomor felé az uzsora és növekvő jelzálogadósság a dolgozó, s főként a törpebirtokos parasztságot a válság idején. Így mélyítette el a válság a parasztságnak a kapitalista fejlődés útján végbemenő további felbomlását.⁹⁹

⁹⁶ M. G. Sz. 1898. II. évf. 2. k. 737.

⁹⁷ *Széchenyi Imre*: Somogy megye (Szerk.: Körösi, Megyei monográfiák II. k. Bp. 1895. 35.).

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ A parasztság felbomlása előrehaladásának számszerű kimutatását 1870 és 95 között a meglévő statisztikák — elsősorban egymástól eltérő adatfelvételezési rendszerüket tekintve (nem is beszélve a különböző hamisításokról) nem teszik lehetővé. Amíg a koncentráció és centralizáció folyamatának illusztrálására ezek a felvételezések — bizonyos korrekciók és fenntartás mellett — használhatók, addig a parasztgazdaságok felbomlásának lemérésére — miután ez esetben sokkal pontosabb és szűkebb kategóriákkal dolgozunk, ahol a kis hiba is nagy eltolódást eredményez — nem alkalmasak s csak helytelen eredményekre vezethetnek. Egyelőre tehát meg kell elégednünk olyan statisztikákkal, melyek többnyire csupán a századvégi állapotokat rögzítik. Az alábbiakban az ország különböző tájairól vett adatokat közlünk, amelyek az országos képet kiegészítik.

A föld koncentrációja mellett az igaerő és a többi termelőeszközök felhasználása is előrehaladt a nagyparaszti gazdaságokban. Az 1895. évi statisztikai adatok összesített eredményei a következő arányokat mutatják.

Az összgazdaságok kb. 23,5%-át képező egy holdon aluli proletárgazdaságok a számos jószágoknak csupán 4%-ával rendelkeztek. A gazdaságok kb. 30%-át kitevő 1—5 holdas törpegazdaságok a marhák kb. 13,5, a lovak 11%-ával bírtak. A 20—50 holdas, többnyire gazdagparaszti birtokokon (ezek az összgazdaságoknak csupán 8,5%-át adták) a szarvasmarha-állomány kétszeresen, a lovak

Pest vm. *Visegrad* helységében 1860—1884 között a következő ütemű és mértékű volt a parasztság felbomlása: 1860-ban 202 gazdaság közül a háznélküli gazdaságok száma 78, 1884-ben 121, a házasszelligazdaságok száma: 57, illetőleg 79. A kb. 8 holdtól 20—23 holdig terjedő középparaszti gazdaságok száma 1860-ban 55, 1884-ben 44. A 30—40 hold körüli tehető parasztgazdaságok száma 12-ről 4-re olvad és ugyanezen idő alatt megjelenik egy 45 holdnál nagyobb gazdaság is. (2. sz. u. Állami Levéltár Urbéri Iratok 92. cs. Az adatokat Rigó Tibor volt szíves rendelkezésemre bocsátani.)

A Pestmegyei *Kisoroszi*-ban 1864—80 között szintén szemmel látható a felbomlás előrehaladása. A 1/4 telken aluli gazdaságok (itt nem volt lehetőségünk a megfelelő holdszámok megállapítására) 26-ről 39-re nőnek, az 1/4 és 1/2 telkesek száma 31-ről 25-re csökken, míg a 3/4 teleknél nagyobb gazdaságok száma 14 helyett 13. (Uo.)

Kolozs megyében 1861-ben a volt úrbéri birtok 19 806 egyén, 1883-ban azonban már 24 960 egyén kezén oszlott meg, az 1 és 3/4 telkesek száma 33%-kal apadt, a 1/2 telkesek és azon aluliaké ellenben 78%-kal nőtt. (A parasztbirtok állapota Somogy-, Kolozs-, Szolnok-Doboka- és Torontál megyékben. Bp. 1886. 40—41.)

Somogy megyében az 1 telkes és azon felüli parasztek száma 1861-ben 830, 1883-ban 797, a 3/4 telkeseké 849, majd 963, a 1/2 telkeseké 7133, majd 4504, a 1/4 telkeseké 9982, majd 11 886, az ezen aluliaké 5939, majd 11 777. (Megyei Monográfiák. Somogy. Szerk.: Körösi József II. k. Bp. 1895. 36.)

Tenkén az 1865. évi 431 gazdaság 1895-re 612-re oszlott szét. Bélfenyéren pedig a 286 359-re. A felaprózódás — eldarabolás ilyen nagy mérvre azt eredményezte, hogy a kisbirtok átlagos nagysága 4,1, illetőleg 4,2 holdról (kat. h.) a század végére 3,1, illetőleg 3,2 holdra zsugorodott össze. (*Fodor Ferenc*: Az elnemsodort falu 219.) Az elaprózódás folyamatára számos példát említenek a már idézett — sok tekintetben nagyértékű megyei monográfiák is, különösen Zemplén, Sáros és Borsod megyékre. A nemzetiségi megyékben — mint a már említett Szolnok-Dobokában a rétegződés különösen éles. Az 1880-as évek elején Középfalva helységben az össz. birtokokosok több, mint 64%-a volt 0—5 holdas szegényparaszt. A 20—200 holdig terjedő nagygazdaságok száma csak kb. 5% volt (i. m. 51). 1895-ben az egész megyében az 1/2—5 holdas szegényparasztek az össz. (nemcsak paraszti) birtokoknak mintegy 53%-át tették ki, a parasztság törzsét képező 5—20 holdasok kb. 35%-ot, a 20—200 holdas, zömében nagyparaszti gazdaságok pedig csupán 10,7%-ot. (*Szemáry József*: Adatok Szolnok-Doboka v. megye mezőgazdasági viszonyairól. Szolnok-Doboka v. megyei emlék. Magyarország ezeréves ünnepére egybeállította Biró Antal 1896. 88—89.) A Biharmegyei Derecske nagyközségben a századfordulón az 5 holdon aluli birtokok az össz. parasztgazdaságok több, mint 54%-át alkották, az 5—20 holdas nagy részét középgazdaságok száma 39,4%, a 20—30 holdasoké 4,2% és a 30—200 holdasoké 2,2% volt. (*Lóherer*: Derecske nagyk. 26.) A Szabolcs megyei Oros községben ugyanebben az időben az 1120 birtokos közül 977 1—5 holdas szegényparaszt, és ezek a művelés alatt álló területnek mindössze 3,02%-át bírták. Az 50—100 holdasok száma viszont csak 8, a szántóterület 4,3%-ának használatával. (Bosnyák, 14.) A Bars megyei Nagyülés községben ugyancsak a századforduló tájékán a falu 120 gazdája közül az 1—5 holdasok száma 65%-ot, az 5—10 holdasoké 23%-ot, a 10—15 holdasoké 7%-ot, a 15—20 holdasoké 5%-ot tett ki. (M. G. Sz. 1908. II. 110.) A Hont megyei Zebegény községben a múlt század 90-es éveiben a számbavett 273 birtokos közül 234-nek van 1/8 kat.-tól 5 holdig terjedő gazdasága. 25 holdon felüli birtoka csupán 5—6 gazdának volt. (M. G. Sz. 1899. IV. évf. 741. l.) A XX. század legelején Kolozs megyében az 1 holdas és azon aluli birtokosok száma 3193 volt, 1—5 holdasoké 12 528, 5—50 holdasoké: 14 383, 50—100 holdasoké: 235, 100 holdon felülieké 192. (*Barabás Endre*: Kolozs vm. közigazdasági leírása Bp. 1910. 29.) Hódmezővásárhelyen alig néhány év alatt — 1884—94 között — a 0—5 holdasok száma 5300-ról, 6 ezerre nőtt meg (*Ecseri*: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazd. válság 27. Népszava 1894. V. 11.)

közel 6-szorosan múlták felül számarányukat. Végül az 50—100 holdas nagy-paraszti gazdaságok — az összeggazdaságok 1,5%-a — a szarvasmarhaállomány közel 5, a lóéknak közel 7%-át halmozták fel.¹⁰¹

Minél magasabb kategória felé haladunk, az egy holdra eső állatszám annál inkább *csökken*. A gazdagparaszti gazdaságokban az igásállatoknak — a holdszámhoz viszonyítva — alacsonyabb száma figyelhető meg, mint a törpebirtokosoknál. Tehát a gazdagparaszti birtokon a munka *termelékenyebb*, mint a szegény- és középparaszti gazdaságokban.

Hasonló képet nyerünk, ha a munkaeszközök felhamozását vizsgáljuk. Lenin az 1895-ös Magyar Statisztika mélyreható elemzéséből a következő eredményeket vonta le. A törpegazdaságokat nem is említve az 5—10 holdas kisparaszti gazdaságokban 569 ezer közül 233 ezerben, a középparaszti gazdaságokban (10—20 hold) pedig 467 ezer közül 69 ezerben egyáltalában nem volt vaseke. Csak a nagyparaszti és tőkés gazdaságok voltak jól ellátva vasekével. A parasztgazdaságban túlsúlyban voltak a legegyszerűbb, a legkevésbé tartós, a legrosszabb munkát eredményező eszközök. Mindenféle mezőgazdasági munkaeszkővel teljesen elégtelenül ellátott proletár és parasztgazdaságoknak ezekből az eszközökből *mérhetetlenül sok van a gazdaságok egész szántóterületéhez képest*. Az ilyen elavult eszközökkel való ellátottság nyomorúságos volta és ezek karbantartásának elviselhetetlen drágasága — ez a kisüzemi termelés osztályrésze a kapitalizmusban. Mindez azt jelentette, hogy a kisüzemben a munka eltékozlása az ósdi elavult, csak az egész kis gazdaság folytatására alkalmas munkaeszközök nagy tömegének karbantartására — a nyomasztó szükséggel párosult, amely inaszakadtáig munkára kényszeríti a parasztot, hogy valahogyan fenntartsa magát talpalatnyi földjén. A szükség tehát »arra szorítja a parasztot, hogy verejtékével pótolja a tőke és a tőkéletesített munkaeszközök hiányát.« Sokkal megerőltetőbb munkát végez és sokkal kevesebbet fogyaszt, mint a bérmunkás. »*Mértékenfelüli munka és elégtelen fogyasztás*« : ez a kistermelő paraszt osztályrésze a kapitalizmusban.¹⁰²

A középparaszti és főleg a törpebirtokos gazdaságok magas önköltsége tehát nemcsak a magas földbérekből származott, amit még az adó is tetézt, hanem az elavult, nyomorúságos és elaprózott munkaeszközök, ezek karbantartásának drágasága is hozzájárult e költségek növekedéséhez. A munka termelékenysége ez esetben különösen alacsony volt. Ilyenképpen a közép- s méginkább a törpebirtokosok tömegei folytonos veszteséggel termeltek. Bars megye Nagyülés községének kigazdái a századforduló tájékán egyáltalán nem tudtak tiszta jövedelemhez jutni.¹⁰³ A Sopron megyei Vág község egyik 10 holdas parasztja, ha a vetőmag és az állatok táplálékának beszerzéséhez szükséges költséget

¹⁰¹ Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam 24. Bp. 1900. III. F. 1—7. 40—41. Az adatokat felhasználta és közli Szabad.

¹⁰² Az egészre lásd : *Lenin* : Az agrárkérdésről II. 103—104., 170—171. és I. k. 18.

¹⁰³ Magyar Gazdák Szemléje Bp. 1908. jan. 114.

nem számítjuk, alig 70 Ft »jövedelemmel« zárta évi háztartását.¹⁰⁴ Viszont a Bihar megyei Szentpéterszeg egyik 7 holdas gazdája 6 filléres évi deficitel,¹⁰⁵ a Hont-megyei Zebegény 9 holdas parasztja már 83 forintos,¹⁰⁶ a Bereg megyei Malmos község 5 holdas törpebirtokosa pedig már 170 forintos deficitel zárta évi költségvetését.¹⁰⁷ A kisgazdaságok tehát valóban ráfizetéssel termeltek. Ez volt a törpeüzemek rohamos megsemmisülésének oka a válság évtizedeiben.

A koncentráció és centralizáció másodszer az általában 200—1000 holdas, lényegében volt nemesi középbirtok, a *gentry* rovására haladt előre. Hozzávetőleges pontosságú adatok tanúskodnak arról, hogy az ebbe a kategóriába tartozó gazdaságok száma és számbavett területe időszakunkban csökkent.¹⁰⁸

Középbirtokos gazdaság Magyarországon

1869-ben	13 784 ez a számbavett terület 14,3%-át tette ki 6 600 000 kat. holdban;
1895-ben	9 592 ez a számbavett terület 11,6%-át tette ki 4 300 000 kat. holdban.

A pusztulás a törpe- és kisbirtok mellett a *középbirtokra* is átterjedt. Mutatta ezt a birtokváltozások pénzértékének állandó emelkedése. Míg 1876-ban 206 millió, addig 1903-ban már 560 millió koronára szökött fel a szerződés által tulajdonost változtatott birtokok ára. Emelkedett az *árverések* koronaértéke is. Évente 21 ezer ember házat és földjét vették el és ugyanennyi család morzsolódott fel anyagilag.¹⁰⁹ A kisebb ingatlanokról mindig a nagyobbakra került a sor. 1896 és 1903 között az árveréseken eladott ingatlanok átlagos értéke közel 60%-kal emelkedett.¹¹⁰ A válság évtizedeiben tehát fokozódott a *gentry* pusztulása. Ez a gazdasági felmorzsolódás már az abszolutizmus idejében megindult és a kiegyezéssel — a kapitalizmus viszonylagos meggyorsulásának szakaszában — továbbhaladt, de a válság idején még az eddiginél is¹¹¹ nagyobb méreteket

¹⁰⁴ Uo. 1900. V. 609.

¹⁰⁵ Uo. V. 950.

¹⁰⁶ *Lóherer Andor*: Zebegény hontmegyei község parasztgazdáinak monográfiája. Bp. 1899. 113. U. erre Magy. Gazd. Szemle 1899. IV. évf. 741.

¹⁰⁷ M. G. Sz. V. 1900. 1444—6.

¹⁰⁸ A statisztikák értékelése, és használhatóságuk bizonyos korlátozottságára a fentebb elmondottak vonatkoznak. Keleti i. m. 148, Jeszenszky i. m., Föllner i. m. 137.

¹⁰⁹ Rácz: 22—23.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ A *gentry* pusztulásról számtalan egykorú sajnálkozó utalás: (Így például lásd: *Korizmic*: Levelek Lónyai Gáborhoz Bp. 1881. 9. »Az ilyenmű elpusztult családok száma a lefolyt időben olyannyira nagy lett, hogy méltán aggodalomra hí föl bennünket.«) Más szerzők a középbirtokos osztály »vonaglásáról« beszélnek (Ruffi: 75.) Beksics arról ír, hogy »örvényező áradat rombolja társadalmunk középrétegeit« (Magyar politika új alapjai és földbirtokviszonyok Bp. 1899. 41.) Vö. Rubinek: A. G. E. O. Sz.-nak 1899/900. évi évkönyve I. k. 139—140, Rubinek szerint a *gentry* kénytelen birtokainak nagyrészen — legelőn, erdőn — túladni (uo. 115.) stb.

öltött. Amint az egykorú reakció együttérző részvétellel hangoztatta : »A közép-birtokos, a régi köznemesi osztály vonaglik és többé meg nem menthető. A modern kor szelleme (értsd a kapitalizmus) megőrölte immár teljesen«. ¹¹²

A gazdaságilag felmorzsolódó gentry rovására részben a — Magyarországon továbbra is mellékes szerepet játszó — bérlő réteg terjeszkedett és erősödött. A bérlők tekintélyes része zsidó kereskedőtökés volt. 1890—1900 között csupán az ő kezükön levő földterület 2 millió hétszázezer kat. holdról 3 millió háromszázezer holdra nőtt. ¹¹³

A válság hatalmas méretekben felduzzasztotta — főként a tönkrement törpebirtokosok tömegéből — a *mezőgazdasági proletariátust*. Sok törpebirtokos vált ezekben az évtizedekben nincstelen napszámosná. 1869—1900 között az agrárproletariátus száma kb. 27 %-kal növekedett. ¹¹⁴ A napszámosok növekvő arányszáma különösen az alföldi megyékben volt magas, Csongrádban a lakosság 34%-a, Békésben közel 33%-a volt napszámos. ¹¹⁵ A mezőgazdasági proletárok száma — nem számítva ide azt a tekintélyes tömeget, amelyik részben az iparba vándorolt, részben kivándorolt, részben töredékparcellával rendelkező félproletár — ugyanezen idő alatt tehát lényegesen növekedett. ¹¹⁶ A falusi nincstelenek számának növekedésében is visszatükröződött a mezőgazdasági válság proletarizáló hatása.

E) A koncentráció körforgása, telepítések — parcellázások

Marx és Lenin, amikor rámutattak a nagyüzem fölényére a kisüzemmel szemben, a koncentrációnak a mezőgazdaságban is érvényesülő törvényére, egyben kiemelték a mezőgazdaság fejlődésének *sajátosságait* is. Amíg ugyanis az iparban a nagyüzemi termelés fölénye úgyszólván teljesen érvényesül, addig a mezőgazdaságban, ahol a tőkés fejlődés sokkal bonyolultabb, a nagyüzemi termelés fölényéről szóló törvény maradéktalan alkalmazásának lehetősége lényegesen szigorúbb feltételekhez van kötve. ¹¹⁷ Gyakori, hogy a területileg kisebb gazdaságok tőkés szempontból fejlettebbek, mint a területileg nagyobbak. A kulákgazdaság, amely nagyságát tekintve kisebb, mint a középbirtokos gazdaság, mégis versenyképesebb, mivel sok esetben technikai fölényben van a volt nemesi középbirtokkal szemben. Így volt ez a porosz úton fejlődő magyar

¹¹² Ruffi : 75.

¹¹³ *Petrássevich Géza* : Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon Bp. 1904. 13—20. l.

¹¹⁴ Vö. Keleti adataival a M. Stat. Közl. új sor. 27. k.-ét.

¹¹⁵ *Ecseri* : Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság Bp. 1898. 3.

¹¹⁶ Vö. Jeszenszky 211.

¹¹⁷ *Lenin* : Az Agrárkérdésről I. 17—18.

mezőgazdaságban is. A »porosz út«-on fejlődik és erősödik meg az a »basa paraszt«, amelyik nemcsak a dolgozó parasztok bőrére gazdagodik, hanem gyakran még az elszegényedett földbirtokos földdarabjait is összevásárolja. A gazdagparaszt gazdaságilag erősödött, gyarapodott, a válság hatására — mint látni fogjuk — bizonyos mértékig rátért a belterjes művelésre, a trágyázásra, a dzsenti meg eladósodott és felmorzsolódott. Ez rámutat a nagyüzemi termelés fölényéről szóló törvény *sajátos érvényesülésére* a mezőgazdaságban.

Még fontosabb és jelentősebb volt a koncentráció és centralizáció egy további sajátossága a mezőgazdaságban. Még az iparban sem olyan egyszerű a nagyüzem fölénye a kisüzem felett. Sokkal bonyolultabb azonban a helyzet a mezőgazdaságban, ahol »lehetetlen azzal számolni, hogy... teljesen kiszorul a kisüzem«. Amikor ugyanis a kisüzem túlságosan felmorzsolódik, a földesurak és nagygazdák — telepítés vagy föld eladás (parcellázás) és bérletek útján — *megerősítik*, vagy éppen *újjaéremtik* a kisüzemet.¹¹⁸ A földbirtokosok mindenkéltől az *olcsó munkaerőt* — darabka parcellák juttatásával — akarták helyhez kötni, maguk gazdasága számára biztosítani. Magyarországon egyes feudális maradványok lebontása, felszámolása közben ez a tendencia még *erősebben* érvényesült. Hiszen a közlegelő felosztásával ugyanúgy, mint az átörökléssel kapcsolatos telekaprozódással félproletár elemek is földparcellákhoz jutottak.

Az olcsó munkaerő biztosításának ez a módja elsősorban a *telepítéssel* volt kapcsolatban. A 70-es évek állami telepítései még szórványosak voltak és csak a 80-as, még inkább a 90-es évektől váltak — éppen a válság hatására — egyre jelentősebbekké. Az 1873. évi telepítési törvény előtt 43, 1874—93 közt 21, 1893—1900-ig pedig 8 kincstári telepítvény keletkezett. 1900-ig összesen 72 kincstári telepes község jött létre, melyek területe kb. 152 ezer kat. hold. A telepen lakók lélekszáma megközelítette a 92 ezret.^{118a} A legtöbb telepítés Temes, Torontál, Krassó megyében, továbbá az Alföldön — Csanádban és Békésben — folyt. A 90-es évek utolsó harmadában a bácskai, temesi, krassó-szörényi vidékeken további állami telepeket létesített a kormányzat. Több birtokos paraszttelep mellett itt 193 *munkástelepet* alakított, alig öt holdig terjedő parcellákkal.¹¹⁹ Akaratlanul is őszinte vallomás volt az a leleplező magyarázat, amellyel az 5 holdas kategóriát az uralkodókörök megindokolták. Ha ugyanis — mondták — »túlságosan nagyok a munkásparcellák... akkor a parcella-tulajdonos, mint ez a régi telepítéseknél gyakran előfordult, gazdának érzi magát, napszámba sem 6 nem megy el, sem gyermekeit nem engedik.«¹²⁰ A földbirtokosok, illetve az állam féltve őrködött tehát azon, hogy az egyes *munkástelephelyek* nagysága az 5

¹¹⁸ Lenin : 33—35.

^{118a} Gaál Jenő : Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája. Bp. 199.

¹¹⁹ Czettler Jenő : Magyar mezőgazdasági szociálpolitika Bp. 1914. 443.

¹²⁰ Uo. 448.

holdat meg ne haladja. A telepítések mellett részben a parcellázás is munkaerő megkötését szolgálta. A parcellázások során állami vagy magánföldesúri földdarabokat adtak el drágán a parasztnak.¹²¹ A kísérleti rendszer, amely a 70-es évektől szintén elterjedt volt, ugyancsak alkalmas volt a szükséges munkaerő biztosítására. Ugyanakkor meggátolta, hogy a törpebirtokos paraszt a földdarabokat *tulajdonul* megszerezhesse. A kísérleti rendszer a földesurak szemében »a telepítéssel és parcellázással teljesen egyenrangú birtokpolitikai eszköz«, »de egyszersmind a magántulajdonnak egyik legerősebb védőeszköze« volt.¹²²

Ami a telepesek¹²³ életkörülményeit illeti, azok még nyomorúságosabbak voltak, mint a kisbirtokos parasztnak. Majd mindegyik község lakója elmerült a tengernyi adósságban. A Csanád megyeiek — kiknek száma a 80-as évek végén 31 ezernél is magasabbra emelkedett — eleinte haszonbérleti szerződés alapján használták a földeket. A 70-es évek közepén ezek a szerződések lejártak és a telephelyeket megvásárolhatták a kincstártól. Ámde a magasan megállapított váltságdíjat nem tudták kifizetni, a többség 10—15 évig egy krajcárt sem törlesztett az adósságból, a kamatok pedig egyre nőttek.¹²⁴ A földek, amelyeket magas összegekért igyekeztek — a legtöbbször természetesen hiú törekvéssel — megszerezni akár a kincstártól, akár valamely banktól, ráadásul még terméketlenek és silányak is voltak. Krassó-Szörény megye bégai járásban letelepített községek lakói például nem kaptak tiszta földeket, még a keletkező falu helye is tele volt tuskóval és tövissel, amit először ki kellett irtani, hogy házat

¹²¹ Vö. Pl. Hegedüs—Mandelló : Közgazdasági Szemle. Bp. 1900. 268—69.

¹²² Czettler : 457.

¹²³ 1869—95 között Békésben 16 996-ról 21 225-re, Csanádban 4516-ról 10 298-ra emelkedett a 0—5 törpebirtokok száma. A telepítés kérdésére lásd mindenekelőtt : *Galgóczy Károly* : A telepítés kérdése Magyarországon (Bp. 1880). Emellett igen gazdag egykorú irodalom van a telepítésről, amelynek lényege »az, hogy a telepes munkabíró legyen, ne legyen dologkerülő« (Közzgazd. Szemle Bp. 1896. 82—83.). Az egykorú szerzők is leszögezték, hogy »nem azt kell letelepíteni, aki a legtöbbet kiabál« — a szegényembert — »hanem azt, akiben leginkább megvan a képesség, hogy a telepítésnek okszerűen hasznát lássa« (uo.). Az egykorú közlésekből kiderül az is, hogy a legfőbb cél — a munkaerő biztosítása mellett — miszerint a telepes ne kényszerüljön »államfelforgató eszméket a fejében forgatni és az ipari proletariátus számát növelni, amitől joggal féltek az urak«. (*Pap D.* : A telepítések kérdése. Kg. Szemle. 1896. 90.) Ezenkívül sok adat a szapárfalvai, józseffalvai, gizellafalvai, Bethlenháza, Újvári stb. telepítésekről (uo.). Számos tény szól arról is, hogy a legtöbb telepescsalád milyen nyomorúságos viszonyok közé került a kormány telepítési feltételei mellett ; a legtöbben — mint az egyik egykorú közlemény bevallja — »csak napról-napra keservesen tengődnek. Sok község el is tűnt a föld színéről : házaik rombadőltek, lakosaik elszédtek és a volt beltelkek vagy üresen, parlagon maradtak, vagy az illető uradalom tulajdonába estek vissza, mert a telepesek még azokat sem voltak képesek megváltani.« *Gaal* : (A magyarországi telepítések kérdése Kg. Szemle 1900. 104.) Ugyanitt több adat a csángókról. Pontos kimutatások a kincstári telepítések számáról 1873 óta (uo. 108.). Vö. : Gaál országgyűlési beszédeit a telepítvényesek zömének nyomorult helyzetéről (Magyarország Kg.-i és társ.-i politikája 196—97., 198—99.). Sok utalás az országgyűlési naplókból : 1891-ben Wittmann Tibor képviselő szerint az aradi, csanádi, békési telepesek »ma a szó szoros értelemben koldusok« (Naplók 1887/92. 26. k. 375.) Irányi Dániel elmondja, hogy a Pancsova környékéről, Bukovinából telepített székelyek »mocсарas, egészségtelen« helyre kerültek. Sokan »gyékények, ponyvák és lombok alatt kénytelenek voltak megvonulni«. A telepesek közül legtöbben — a sanyarú viszonyok nyomása alatt — vándorbotot ragadtak, hogy visszatérjenek oda, ahonnan nemrég reményteljesen beköltöztek«. (Naplók 1881/84. 13. k. 21.) stb.

¹²⁴ *Gaal* : Csanád megye 41—43.

építhessenek rajta. A torontáli csángó telepítvényesek pedig a Duna árterében kaptak helyet, amelyen az árvíz többször elpusztította földjeiket. Sokan közülük ott is hagyták a telephelyet.¹²⁵ A telepítvényesek gazdálkodása külterjes, gazdasági felszerelése a leghitványabb volt. Ha igavonó jószágot tartottak, az csak ló volt, szarvasmarha alig akadt a gazdaságokban. Miután télen foglalkozás nélkül álltak és tavasszal a munka kiadással járt, az a szokás terjedt el, hogy gabonát még jóval az aratás előtt — úgy ahogy vették — előre eladták. Így próbálták magukat fenntartani a tengernyi adósság színén.¹²⁶ A telepítvényes szegényparaszt sorsa azonban egyre romlott; az egész termést ugyanúgy kénytelen volt előre eladni, mint régi otthonában tette, azzal a különbséggel, hogy még potomabb áron.¹²⁷ Táplálkozása elégtelen és egyoldalú volt, húsfélét csak egyszer egy héten evett. Szoba-konyhás lakhelyén leginkább együthált a baromfiakkal. Nem csoda, ha éppen a telepítvényes községek lakói közt pusztított a járvány és szedte a legtöbb áldozatát a tüdővész.

A föld összpontosulásának és a munkaerő-megkötéssel kapcsolatos szétforgácsolódásnak ez a körforgása *sajátos formát* kölcsönzött a mezőgazdasági proletariátus létrejöttének és növekedésének. Az agrárproletár ugyanis így, vagy úgy — telepítés vagy parcellázás, kishérltet vagy közelgő felosztás révén — kapcsolatban volt a földdel és ezért a parcellával rendelkező mezőgazdasági munkás jellemző volt minden kapitalista országra. Az agrárproletariátust tehát számos átmeneti lépcső kapcsolta össze az elnyomorodott parasztsok egész tömegével.¹²⁸ Ez a tömeg képezte az összes kapitalista országokban a falusi lakosság többségét és ez biztosította a falun is az eljövendő proletárforradalom feltételét.

A telepítés azonban nemcsak az olcsó munkaerő biztosításának volt egyik eszköze, hanem további gazdasági és politikai jelentősége is volt. Az eladósodott államnak ugyanis szüksége volt adóalanyokra. Ezért az állami telepítések nagy részben *jómódú közép- és gazdagparaszt* telephelyek létesítésére is kiterjedtek. A már említett Bácska-Temes vidéki 193 munkástelep mellett 1590 *birtokos* telephelyet is alapított az állam, 20 hold körüli gazdaságokkal. Akadt azonban — mint Mosnicán — 50 holdas telep is.¹²⁹ Az állami telepítések ilyenformán a jómódú parasztság további anyagi megerősödését támasztották alá. Az 1894. évi V. tc.-vel kapcsolatos újabb telepítési szabályzatnak egyik fő követelménye volt, hogy telephelyet csak az a gazda vagy munkás kaphat, aki legkevesebb 2000 korona tőkével rendelkezik. Érthető, hogy ettől az időtől a telepítések még inkább mint eddig csak a jómódú gazdák körére terjedtek ki. És ennek az intézkedésnek nemcsak pénzügyi, hanem *politikai* célja is volt. A kormány, illetőleg a földesurak már a 80-as évektől irányt vettek a közép- és gazdagparasztsok elvá-

¹²⁵ *Ecseri* : 175.

¹²⁶ *Gaal* : 45.

¹²⁷ *Ecseri* : 179.

¹²⁸ *Lenin* : A kapitalizmus fejlődése... 318. 169.

¹²⁹ *Czettler* : 434.

lasztására a parasztság egészétől. A fenyegető földmunkásmozgalmaktól való félelmükben azon igyekeztek, hogy szembeállítsák e rétegeket a forrongó szegény-parasztsággal. Éppen ez a félelem, amely — mint a 90-es évek eseményei meg is mutatták, nem volt alaptalan — adott újabb lökést a telepítési akciónak. Ekkor egyre sűrűbben hangzottak el a különböző javaslatok arról, hogy a szegény-parasztság forradalmi megmozdulását legcélszerűbb a földosztás látszatával bíró telepítések és törpebérletek szaporítása útján levezetni. 1893-ban Békés megye főispánja is azt javasolta a kormánynak, hogy Károlyi Gyula gróf újvárosi uradalmának 600 holdas bérletét 2—3 holdas bértagokra osztva évi hasznóbér mellett kell kiadni a helybeli szegénységnek.¹³⁰ Amint az uralkodóosztály a telepítés céljáról állandóan hangoztatta: »bármilyen célú legyen. . . a telepítés a telepesnek nemcsak anyagi erőt. . . de megbízhatóságot is kell új otthonába vinnie«. ¹³¹

A kormány nemzetiségi politikája is kapcsolatban volt a telepítésekkel. A nemzetiségi vidékekre magyar telepeseket hoztak és a nemzetiségi lakosokat sok esetben kitelepítették otthonukból. Az »erőszakos magyarosítás« rövid évek múltán éreztette is hatását. 1900—1910-ig 43 telepes községben a magyarság számaránya 49,5%-ról 60,1%-ra emelkedett. Krassó, Temes és Torontál megyék egyes járásaiban a telepítések óta a magyar anyanyelvűek száma megháromszorozódott.¹³²

Ezekkel a vonásokkal jellemezhetjük a telepítési akciók gazdasági és politikai tartalmát. Főként ezekben az akciókban nyilatkozott meg a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének egyik sajátossága — a koncentráció *körforgása* — a válság időszakában.

III.

A VÁLSÁGBÓL VALÓ KILÁBOLÁS TÖKÉS MÓDSZEREI A FÉLGYARMATI ÉS FÉLFEUDÁLIS VISZONYOK KÖZÖTT

A XIX. századvégi agrárválság — mint minden kapitalista válság — nemcsak pusztító kitörése volt a kapitalizmus alapvető ellentmondásának és nemcsak éles megnyilvánulása a termelési viszonyok és a termelőerők jellege, a termelőerő és földmagántulajdon közti összeütközésnek, hanem egyúttal az ellentmondások erőszakos és ideiglenes kiegyenlítődének kifejezője is volt. A földbirtokosok — és a hozzájuk képest csekélyszámú tőkés bérlőréteg — csak a régi magas önköltség és az új alacsony árak közti ellentmondást igyekeztek feloldani a kapitalizmus változatlan viszonyai között. Ezért lehetett a kiegyenlítődé csak ideiglenes. Hiszen ameddig kapitalizmus van — addig a túltermelési válságok is szükségszerűek. Mint Marx és Engels a »Kommunista kiáltvány«-ban írták: a burzsoázia úgy győzi le a válságokat, »hogy még

¹³⁰ O. L. Kabinet Archiv. achten Nachlass Pápai 24 db. 346.

¹³¹ Czettler : 438.

¹³² Czettler : 437.

általánosabb, még hatalmasabb válságokat készít elő és csökkenti a válságok megakadályozásának eszközeit.«¹³³ Magyarországon az új árak és a régi magas önköltségviszonyok közti összeütközés feloldását — a félgyarmati és félféudális viszonyok sajátosságai között — sajátos módszerekkel kísérelték meg és hajtották végre a földbirtokosok, illetve tőkés bérlők.

A földbirtokosok — mint Európa-szerte — Magyarországon sem tudták elkerülni a járadékok *átmeneti csökkenését*: hiszen olcsóbban kellett eladni a gabonát, ami a magas járadékok elkerülhetetlen — bár átmeneti — süllyedéséhez vezetett. Ezért a birtokosok Magyarországon is a járadékok esése miatt keseregtek. Mint a 90-es években megállapították: »korunk gazdasági életének jellemző vonása: az árhanyatlás. . . az árhanyatlással karöltve jár a földjáradék. . . csökkenések.«¹³⁴ Ez a csökkenés pedig csak *igen lassú volt*, hiszen a földbirtokosok csak nehezen és a gazdasági nyomásnak engedve, mondtak le a számukra extraprofitot jelentő földjáradékról. Ez viszont kihatott az árak csökkenésének menetére: azt viszonylag lassúvá tette. A huzamos áresés 1881-től kezdődően évenként a következő ütemű: 12,68 Ft, 11,19 Ft, 10,12 Ft, 9,10 Ft, 8,40 Ft, 8,40 Ft, 8,21 Ft, 7,41 Ft, 8,00 Ft, 8,26 Ft, 10,07 Ft, 9,10 Ft, 7,08 Ft, 7,05 Ft, 6,95 Ft, 7,30 Ft, 10,36 Ft, 11,70 Ft, 9,12 Ft, 7,54 Ft.¹³⁵ Elsősorban ez a körülmény vezetett a válság elhúzódására. Ha a járadékok esését fájdalmas veszteségnek, termelési költség csökkentését viszont egyenesen szükségesnek tartották a földbirtokosok. Hiszen csakis ez vezethette őket ki a válságból. Ennek egyik módja a mezőgazdaság technikai átépítése, nagyfokú gépesítése, a gazdálkodás belterjessé tétele, az állatállomány fejlesztése volt. S valóban már a 70-es évek végén is, különösen a 90-es évektől, egyre határozottabban bontakozik ki az a törekvés, hogy a külterjes gazdálkodás eddigi színvonalát a technika fejlesztése útján emeljék. Siettette ezt még az a körülmény is, hogy a válság — mint ismeretes — *gabonaválság* volt és nem érintette a mezőgazdaság többi ágait. A birtokosok átnyergelése a kereskedelmi és ipari növények termesztésére, az állattenyésztés fejlesztésére, tehát követendő szükségesség volt.

A) A pótlólagos befektetés — és a technikai átépítés korlátozottsága

Vizsgálván az egyoldalú gabonatermelés felszámolásának és a belterjes földművelés térhódításának hazai menetét, azt láthajtjuk, hogy e tekintetben a magyarországi bérlők egy része — a nagykereskedők, gabona-terménykereskedők, s általában nem a kisebb kereskedő tőkések — vezetőszerepet töltött be; rendszerint fejlett belterjes gazdálkodást folytatott többszáz, sokszor

¹³³ Marx—Engels: Kommunista Kiáltvány Bp. 1848. 28—29.

¹³⁴ Pólya Jakob: A mezőgazdasági válság (Kg. Szemle 1896. 517.).

¹³⁵ Pólya: no. 574—576.

többezer holdas nagybérleteken. A 80-as és még inkább a 90-es években egyre másra nyomultak előtérbe az ilyen még kereskedést is űző nagybérlők, akik hosszúlejáratú szerződéseket kötve a pénziánnyal és technikai átépítés nehézségeivel bajlódó nagybirtokossal, a többezerholdas bértagokon intenzív gazdálkodást vezetnek. Így például az Eszterházyak gesztesi uradalmában a szendi majort 2280 holdat 1890-től Strausz Vilmos gabonakereskedő bérelte 12 évre.¹³⁶ Több mint 7000 holdat vett bérbe (Tornán) Deutsch Károly és fia cég 1898-ban, szintén 12 évre.¹³⁷ Az Eszterházy-féle hitbizomány bérlői közt — kisebb kereskedőtőkés és kulákbérlők mellett — a 90-es években ott találjuk Strausz Józsefet, Vilmos társát, aki 1757 holdon folytat intenzív gazdálkodást, 40 cselédet, számos gépet alkalmaz, többszáz ígás jószága van, s kiterjedt sertés- és juhtenyésztést űz.¹³⁸ Somogyban Széchenyi Imre gróf birtokán Fuchs Adolf kereskedő mintegy 3000 holdat bérel. Itt is 30-nál több különböző gép működik, az ígásmarhák száma is többszáz; fejlett sertésenyésztet folyik. A csurgói járásban Festetich Tasziló gróf birtokainak egyik bérlője Schwarcz Albert és Tsa (gabonakereskedő). A bérlet meghaladja a 2000 holdat. Bérlője közel 100 cseléddel dolgoztat; többtucat gépet alkalmaz és kiterjedt juhtenyésztést folytat. Tipikus példája az ilyen fejlett nagybérleti gazdálkodásnak a Sopron megyei tormáspusztai gazdaság, 1105 kat. holdon. Bérlője, aki cukorrépatermelésre rendezkedett be — lévén birtoka 5 nagyobb cukorgyár közelében — fejlett, belterjes gazdálkodást folytat. A gabonatermelés itt is, mint a legtöbb ilyen nagybérleten — csak mellékes szerepet játszik. Szemléletesen mutatja ezt az, hogy a 80-as évek végétől kezdve állandóan csökken a gabona vetésterülete, miközben a kukoricáé, főként pedig a cukorrépaé jelentékenyen növekedik: 1887-ben az őszi búzával bevetett terület 203, 1896-ban csak 167 kat. hold. Viszont a cukorrépa termesztésre szánt terület ugyanezen idő alatt 77 holdról 265 holdra növekedik.¹³⁹ Ezek a tények világos magyarázatát adják annak a jelenségnek, miért nyomul előtérbe a nagybérleti gazdálkodás a válság idején. Amíg több, az átépítés nehézségeivel bajlódó nagybirtokos bérbeadással igyekezett könnyíteni helyzetén — ezáltal is törekedve pénzhez jutni — addig a nagybérlők *belterjes* gazdálkodást folytatva, kikerülték a *gabona-válság* csapásait és hosszú szerződésekkel biztosították maguknak a kereskedelmi, ipari növények jövedelmező piacra termelését. Ez az intenzív nagybérleti gazdálkodás azonban a nagybirtok mellett továbbra is mellékes szerepet játszott.

Magyarországon a nagybirtok járt a porosz-utas tőkésfejlődés élén. A nagybirtok jelentékeny része többé-kevésbé megvalósította a technikai átépítés feladatát. A már eddig is viszonylag fejlettebb gazdaságok pedig *fokozták* az intenzív gazdálkodást. Jellemző példa ez utóbbira a magyarávári uradalom

¹³⁶ Országos Levéltár az Eszterházyak Gesztesi-i uradalmának gazdasági iratai D. III. 1. sz.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Gazdacímtár Bp. 1897.

¹³⁹ *Károly Rezső*: Bauer Ottó sopronvármegyei Tormás Pusztai gazdaságának berendezése és üzemi viszonyai Bp. 1902.

(Frigyes főherceg uradalma 36 ezer kat. hold)¹⁴⁰ gazdálkodása, ahol a gabona-termelés mellett nagy szerep jutott a 80-as, 90-es években a takarmánynövények termesztésének. 1895-ben a szántóföldi termelés 59,5%-a gabona, 40,5%-a takarmánytermesztés. A gazdaságban hatos vetésforgót használtak. Jelentős volt a gépek használata is, közel 250 különböző gép — s közte 3 gőzeke is — működött az uradalom területén. A takarmánytermesztés és az állattenyésztés fejlesztése megteremtette a feltételeket a *tejgazdálkodás* — a mezőgazdaság ez új ágának — teljes kibontakozásához. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének ugyanis fejlettebb szakasza, amikor az állattenyésztés a hústermelésről egyre inkább a tejgazdálkodásra tolódik át. A magyaróvári uradalom »üzemében a tejgazdaságra fektette a fősúlyt és ezáltal a jövedelmezősége biztos alapon nyugszik, a gazdasági válság hatásától érintetlen maradt.«¹⁴¹ A tejtermelés növekedésével arányosan növekedett a tejtermékek feldolgozása is.¹⁴² A tej nagyrészt az uradalom Bécsbe szállította ki és ott adta el. Lenin nagy jelentőséget tulajdonít a tejgazdálkodás ilyen előtérbe nyomulásának, ami a tejtermékek gyártásával és feldolgozásával a mezőgazdaság lényeges átalakulását vonja maga után. Mezőgazdálkodás vállalkozó jelleget ölt és szakít a begyepesedett szokásokkal. A kapitalizmus maga alá rendeli a mezőgazdaság egyik termékét és ehhez a főtermékhez igazítja a gazdaság valamennyi többi ágát.¹⁴³ Így volt ez a belterjes irányba fejlődős nagybirtokon, s így a magyaróvári uradalomban is. A tejtermelés itt egyre inkább »főtermék«-ké vált és a legtöbb jövedelem, a gazdasági bevétel közel 63%-a ebből az ágból származott.¹⁴⁴

Szemléletes példája már a kiegyezést követően fejlődő, de a századvégi gabonaválság idején nagyobb mértékben kibontakozó tejgazdálkodásnak az Eszterházyak tatai uradalmának tejgazdasága. Itt 1876-ban még 7 ezer egy-néhányszáz liter tejet termeltek és ebből is csak alig 700 liter került eladásra. Tejszint, túró, vaj, ekkor még viszonylag keveset állított elő és adott el az uradalom. 1894-ben azonban a termelt tej már 14 és félezer liter, amiből több mint a fele került eladásra. Ugyanakkor jelentékenyen növekedett a tejtermékek ipari feldolgozása és a piacon való értékesítése is.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Statisztikai adatok a magyaróvári főhercegi uradalom kezeléséről, nagyságáról, beosztásáról, üzeméről és termeléséről 1905. július hóban. Magyaróvár. A nagybirtok gazdálkodására a válság évtizedeiben legtöbb nyomtatott anyag a megyei és városi monográfiákban található. Így például Bács-Bodrog vm. monográfiája, ahol részletes leírás található a megye többnyire vezető nagygazdaságairól. Ezek pontos, számszerű kimutatást adnak az uradalmi felszerelésről, technikáról, a használatos művelési formákról, a belterjesség térhódításáról stb. Az adatokból kitűnik, hogy sok olyan gazdaság van már ebben az időben, ahol a gazdálkodást már nem »úri módon«, hanem ipari vállalkozásként űzik (391., 409.). Ugyanerről: *Várady F.*: Baranya multja és jelene I. k. Pécs. 1896. 502. *Matlekovits*: Magyarország az ezredik évben. VI. k. Bp. 1897. 48.

¹⁴¹ Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye Bp. 1897. 911—912. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Szerk. *Matlekovits*. VII. k.

¹⁴² Uo. 914.

¹⁴³ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése: 263.

¹⁴⁴ Az 1896. évi kiállítás (uo.).

¹⁴⁵ O. L. Eszterházyak tatai uradalma. Tiszti számadások VIII. 1876., 1881—1894

A belterjes fejlődés erőteljesebb jelei mutatkoztak pl. a varsándi uradalom gazdálkodásában is. 1870—95 között a búza szántóföldi termelése az összszántóhoz képest csökkent, 43%-ról 34%-ra.¹⁴⁶ Ugyanakkor kiterjedt a cukorrépa- és a dohánytermelés is. A cukorrépa cukorrá feldolgozása csak úgy, mint a dohánytermelés a kapitalizmus további fejlődésének lépcsőfokai a mezőgazdaságban. A földművelést — a tejgazdálkodáshoz hasonlóan — most még fokozottabban úgy szervezik meg, mint »bármely más kereskedelmi és ipari vállalatot«.¹⁴⁷ Mindez a felhasznált munkaerő nagymértékű növekedését vonta maga után. 1873—95 között a különböző alkalmazottak és munkások száma 101-ről 225-re emelkedett. Lenin emelte ki, hogy a nagyobb arányokban folytatott tőkés mezőgazdaság haladása »béresek és különösen a napszámosok keresletének igen jelentős növekedésével jár együtt; különösen nagymértékben alkalmazzák a női- és gyermekmunkát«.¹⁴⁸ Ez a magyarországi nagybirtok századvégi fejlődésében is megfigyelhető. Az említett időszakban a varsándi uradalomban a béresek száma több mint két és félszeresére emelkedik, a mesterembereké pedig husszorosára. A felhasznált napszám viszont ugrásszerűen nő: 4609 napról 60 443-ra. A női munka mintegy 20-szorosan, a gyermekmunka közel 10-szeresen emelkedett.¹⁴⁹ Szembetűnő itt is az állattenyésztés fejlődése és a géphasználat fokozása. 1885 és 1895 között a loállomány több mint meg-négyszereződött, a marhaállomány több mint megtízszereződött.¹⁵⁰ És amíg 1873-ban egy holdra egy gép, addig 1895-ben már több mint 6 gép esett.¹⁵¹

A gépi technika fokozásának, a kereskedelmi és ipari növények termesztésének, valamint vállalkozói feldolgozásának ezek a törekvései számos nagy birtokon válnak éppen a 80—90-es években szembetűnővé. Így pl. Jásznagykun-Szolnok megyében a több mint 6300 holdas taksonyi gazdaságban, ahol a takarmánytermelés a szántóföldi termelés több mint 37%-a volt,¹⁵² az újaradi körülbelül 14 ezer holdas uradalomban, ahol többek között serfőzde, szeszgyár is működött.¹⁵³ A gyömrői Teleki Tibor közel 6 ezer magyar holdnyi birtokán, a nagykartali tornyai uradalomban (5300 magyar hold), ahol a napi tejtermelés 2200—2400 liter volt.¹⁵⁴ Belterjes gazdálkodást űztek a fejérmegyei lángi uradalomban is, (Zichy János gróf tulajdona, mintegy 28 ezer magyar hold), ahol fejlett váltógazdálkodást alkalmaztak; jelentős, mintegy 56%-nyi volt a takarmánynövények termesztése. Fontos helyet foglalt el a burgonyatermesztés is. A keményítőt a kisbérfűzitői keményítőgyárnak szállította az uradalom.¹⁵⁵

¹⁴⁶ Az 1896. évi kiállítás (uo.).

¹⁴⁷ Lenin : 183.

¹⁴⁸ Lenin : 288.

¹⁴⁹ Az 1896. évi kiállítás 930.

¹⁵⁰ Uo. 926.

¹⁵¹ Uo. 934.

¹⁵² Uo. 937.

¹⁵³ Uo. 946.

¹⁵⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 74—83.

¹⁵⁵ Méltóságos vásenkői gr. Zichy János úr lángi uradalmának leírása Székesfehérvár, 1897.

Ugyanez mondható el a gróf Zichy Edmund tulajdonában volt kálózi uradalom gazdálkodásáról is (Fejér m, 13 300 kat. hold).¹⁵⁶ A belterjes gazdálkodás térhódításának jelei láthatók a gödöllői állami uradalom századvégi gazdálkodásában is. (Összterülete 30 667 hold.) A 90-es évektől kezdik visszaszorítani az eddig túlsúlyban levő gabonatermelést és rátérnek a fejlettebb állattenyésztésre, valamint a trágyázás fokozására. Már a 80-as évek közepétől kezdve új földek bevonásával fejlesztették a szőlőtermelést is. Az uradalomban a szemesztermények mellett nagy szerepet játszottak a kapások, amit jelentősen egészített ki a takarmány termelése. Egyben fejlett tejgazdaságot is űztek itt: a tejet a fővárosban értékesítették. Némi gyümölcsstermelés mellett jövedelmező faki-termelés, illetve faeladás is folyt. Mindezek a példák azt mutatták, hogy a nagybirtok — ha a »porosz út« koralatai között — mégis rálépett a válság hatására a növekvő technikai átépítés és a fokozódó belterjesség útjára.

A jómódú parasztság gazdálkodása sem maradt azonban változatlan. A gazdagparaszt is igyekezett fejleszteni gazdálkodását. Arra törekedett, hogy az elmaradott háromnyomású gazdálkodás szorítójából kikászálódjon. Csökkentette az ugart s növelte a termőterületét. Számos megyében — még az elmaradottabb északi széleken is — a 70-es évek kezdetéhez képest — egyre határozottabb a gazdagparasztnak az a törekvése, hogy az ugart bevesse. Méginkább így a fejlettebb dunántúli megyékben. Sopronban a 90-es években az ugarrendszernek már alig volt nyoma, az ugarinak hagyott területek javarészen bükkönyt, lóherét vagy más takarmányféléket termeltek a gazdák.¹⁵⁷

A feketeugar megszüntetése kezdeti formája volt a háromnyomású gazdálkodás teljes felszámolásának, amire szintén akadt — például a barcasági szászgazdánál — példa. A búzatermelés helyét — itt — egyre inkább a sörgyártásra alkalmas árpa foglalta el.¹⁵⁸ Tót-Komlóson még 20—25 évvel azelőtt nemigen használta fel a gazda a trágyát, a 90-es esztendőkből már annyira becsülte, hogy még messziről drága pénzért is megvette.¹⁵⁹ Somogy-megyében, ahol a zöldugar alkalmazása már a 70-es években is feltűnt, a gépi technika fejlesztése terén is megfigyelhető némi javulás. Emellett kisebb, de mégsem elhanyagolható körülmény, hogy 1885-ben a vasekék száma már több mint kétszerese a faekének, túlnyomóan a jómódú parasztság használatában.¹⁶⁰ Az egész országban az 50—100 holdas gazdaságok kb. 3 és félszer annyi gőzlokomobillal rendelkeztek, mint a legalább 20-szor annyi gazdaságot kitevő törpebirtokok kiscgazdái. Jelentős fölényben volt a nagyparaszti gazdaság más gépek, mint a rosták, szecsakavágók, kukoricamorzsolók használata terén is.¹⁶¹

¹⁵⁶ *Vörös Sándor*: A kálózi uradalom ismertetése Kolozsvárt 1881.

¹⁵⁷ *Berényi Pál*: Sopron vm. (Szerk.: Körösi M. monogr. II. k. 1895. 249.)

¹⁵⁸ *Jeszenszky Ignác*: A barcasági szászok gazdasági viszonyai. *Hegedüs—Mandelló*: Közgazdasági Szemle. Vp. 1900. 687.

¹⁵⁹ *Gajdócs Pál*: Tót-Komlós története. Gyoma. 1897. 230—231.

¹⁶⁰ *Széchenyi Imre*: 14.

¹⁶¹ *Magy. Stat. Közl. Új évf. 24. K. Bp. 1900. III. R. I. 7—8. 74—75. idézi Szabad.*

Az intenzív gazdálkodás felé törekvés jelei mutatkoztak meg abban is, hogy a nagybirtok mellett leginkább a gazdagparasztok kapcsolódtak be a tejtermelésbe a század utolsó éveitől. Erre vall a *tejszövetkezetek* növekvő száma, amely 1897-ben 34, tíz évvel később már 651.¹⁶² A tejtermelő szövetkezetben a vezetőszeretet az egy tehénnel bíró szegényparasztokkal szemben a gazdagparasztok töltötték be, hiszen a szegényebbek csak negatív értelemben vehették ki részüket a tejjgazdaság »áldásaiból«. Az a paraszt, akinek egy tehene volt, csak kényszerűségből folyamodott tejeladásra, lerontva saját gyermekének táplálkozását. Ugyanakkor a számszerű kisebbséget alkotó kulákság a tejjgazdaságok nagyobb részét összpontosította a maga kezében.¹⁶³ Ez a kép ellentétes volt a nagyszámú kisparaszi gazdaság pusztulásával.

Ennek alapján a következőképpen rajzolódik ki az átalakulás országos méretű képe. 1871 és 1900 között az ugar az összterületnek kb. 23%-áról alig 11%-ára zsugorodott össze. A csökkenés nagyjából 1880 után következett be.¹⁶⁴ A gabonaművek learatott területe az össz learatott területhez képest ugyancsak csökken, 1870—94 között 68,7%-ról 63,6%-ra. Viszont növekedett az ipari, kereskedelmi és takarmánynövények¹⁶⁵ termelése, és a *holdankénti átlagtermelés* is.¹⁶⁶ E számok kézzelfoghatóan mutatják a belterjesség *viszonylagos térhódítását*. Ehhez járul még az állatállomány *lassú gyarapodása*. 1884 és 95 között (Magyarország, Erdélyt és Horvátországot is számítva) a lovak száma 1 997 000-ről 2 282 000-re, a szarvasmarháké 5 592 000-ről 6 738 000-re növekedett.¹⁶⁷

A gépesítés előrehaladását illetőleg a gépi eszközök növekvő használatát legjobban mutatja, hogy míg 1871-ben összesen 1 074 458 db, addig 1895-ben 2 329 503 db gép volt használatban a mezőgazdaságban. Jelentősen megnőtt — 7-ről 200-ra — a gőzekék, közel tízszeresére nőtt a gőzcséplők száma. Nagymértékben kiszorultak a faekék.¹⁶⁸ Emelkedett a behozott mezőgazdasági

¹⁶² *Koerfer István és Tolnai Pál*: Magyarország tejjgazdasága. Bp. 1909. 4—6.

¹⁶³ *Lenin*: 272.

¹⁶⁴ M. Stat. Közl. Új Sor. IV. k. 2.

¹⁶⁵ *Matlekovits*: 240/b. A burgonyaterm. 1871—75. és 1896—1900. közötti átlagokban 8,4 mill. q-ról 37 mill.-ra, a cukorrépáé 2,4-ről 16,1-re, a takarmányrépáé 3,4-ről 36,7-re emelkedett. Magyar Stat. Közl. Új sor. 66. k. 47.

¹⁶⁶ M. Stat. Közl. uo. 48. A fenti évek átlagaiban a búzáé 3,5 q-ról 6,5-re, a burgonyáé 13,2-ről 46,1-re, a cukorrépáé 71,1-ről 120,7-re, a takarmányrépáé 48,3-ről 146,3 q-ra emelkedett.

¹⁶⁷ M. Stat. Évk. Új évf. VIII. 1900. Bp. 1901. 100.

¹⁶⁸ *Cautes*: 47.

	1871-ben	1895-ben
Gőzerőre készült eke összesen.....	7 db	200 db
« « cséplőgép összesen	2 416 «	20 200 «
« « más gép	504 «	20 200 «
Vas (ckerész) eke	521 361 «	2 020 000 «
Faeke	519 485 «	40 400 «
Lőerőre készült vetőgép	6 689 «	40 400 «
« « cséplőgép	3 198 «	66 733 «
« « arató v. kaszáló	1 833 «	20 200 «
Egyéb különféle	19 096 «	101 000 «
	<hr/>	<hr/>
	1 074 458 db	2 329 503 db

gépek forint értéke is, (osztrák értékben) 1886-ban 1 553 000 forint, 1894-ben 6 116 000 Ft.¹⁶⁹

Természetes azonban, hogy a mezőgazdaság belterjesebbé tétele, technikai fejlesztése fokozottabb tőkebefektetéseket kívánt meg. Ezért a nagy mezőgazdasági válság évtizedeiben gyorsuló mértékben növekedett a mezőgazdaság tőke- s hiteligenye. A földbirtokosok — a nagyobbak általában befektetés céljaira, a kisebbek a gazdasági felmorzsolódás kivédésén igyekezve — egyre több kölcsönt vettek fel: a *jelzálogkölcsönök állománya rohamosan emelkedett*. Tükrözik ezt a hazai hitelintézetek földbirtokokra nyújtott nagymértékben emelkedő jelzálogállományai. 1880-ban a Magyar Jelzáloghitelbank-i 1 500 000 Ft 1890-ben már 32 426 851 Ft, az Osztrák Központi Földhitelbanké 3 200 000-ról közel 7 millióra nő, az Osztrák-Magyar Banké 60 millióról 87 millióra, a Földhitelintézeté 65 millió 800 ezer forintról 94 millió forintra emelkedett.¹⁷⁰

Ezek a növekvő jelzálogállományok mutatták, hogy a magyar mezőgazdaság még az előző időszakhoz viszonyítva is jóval nagyobb mértékben adósodott el. Magyarországon 1894-ben a keletkezett és telekkönyvileg bekebelezett összes új terhek összege mintegy 260 millió forint volt. 1895-ben pedig 304 millió. Ez azt jelentette, hogy csupán e két esztendőben évenként átlag 281—282 millió új jelzálogterhet kebeleztek be. A század végén a földbirtokon nyugvó összteher a föld becserértékének közel 62%-át tette ki, vagyis a földbirtok értékének háromötöd részéig volt — részint adóssággal, részint közterhekkel — megterhelve.¹⁷¹ A magyar földbirtoknak erről a jelentékeny megterheléséről, a birtokosok nagymérvű eladósodásáról mondotta az egykorú reakció: »Tengernyi adósság súlya alatt nyög e hazában csaknem mindenki, az is, aki vagyonos, gazdag polgárnak látszik. Csak látszik, mert a nevén álló birtok, már csak félig-meddig, talán csak névleg az övé. Tulajdonképpen a hitelezők, mégpedig idegen tőkepénzesek az urai a magyar föld nagyrészének.«¹⁷² Ebben a jellemzésben elsősorban a gentry pusztulása felett érzett szánakozás hangja szólal meg, hiszen a nagybirtokosok többsége és a gazdagparaszt is — mint erre utaltunk — a felvett kölcsönöket gazdaságaik modernizálására, a belterjesség viszonylagos növelésére használták fel s így kiverekedték magukat a válság hullámvölgyéből. De ugyanakkor rámutat ez az idézet a külföldi tőke növekvő térhódítására is a válság időszakában. Nemcsak arról volt ugyanis szó, hogy az eladósodott és elárverezett földbirtokot nagymértékben vásárolták fel a külföldi kereskedőtőkések, hanem arról is, hogy a bankok a szükséges tőkét főleg záloglevelek kibocsátásával szereztek meg. A záloglevelek pedig csak kisebb részben találtak elhelyezést belföldön, jórészt főleg Ausztriában és

¹⁶⁹ A magyar ipar. Szerk. Árvay József. 1941. 210., 907. kk.

¹⁷⁰ Fritz Schulte: Die Bodenkredit Institute der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1841 bis 1910.

¹⁷¹ Fellner Frigyes: A járadék birtokrendszer és alkalmazása Magyarországon. Bp. 1900. 32. 156.

¹⁷² Zoltai Lajos: Debrecen. M. G. Sz. 1904. 106.

egyéb külföldön. E záloglevelek vevői így főként osztrák és egyéb külföldi tőkésesek voltak. Ilyenképpen azután a jelzálogkölcsonök nagyarányú növekedése egyben Magyarországnak a külföldi tőkétől való függését is növelte.

A mezőgazdaság technikai átépítése — amelynek egyik következménye, mint láthattuk az eladósodás és a külföldi tőkétől való függés fokozódása volt — ugyanakkor igazolta Lenin tanítását: »Nincs okunk arra, hogy a mezőgazdasági válságban olyan jelenséget lássunk, mely feltartóztatja a kapitalizmust és a tőkés fejlődést.« Sőt éppen ellenkezőleg. A századvégi válság »egészében véve *meggyorsítja* a társadalmi fejlődést«. ¹⁷³ És miközben ezek a módszerek az önköltség szükséges csökkentésére irányultak, egyben objektíve a különbözőzeti földjáradék lassú süllyedésének megállításához vezettek — bizonyos fokon túl pedig — *viszonylagos* növekedését készítették elő. Hiszen, ha kibővül a földterület, akkor nőnek a föld termelékenységében mutatkozó különbségek. ¹⁷⁴ Ez növeli a termelékenységből fakadó különbözőzeti földjáradékot. Magyarországon a válság alatt — mint látható volt — bizonyos mértékben bővült a földterület, ami a különbözőzeti járadék *viszonylagos* növekedésének vetette meg az alapját. Még inkább meg volt a különbözőzeti járadék növekedésének a lehetősége, a technikai átépítés, a különböző pótlólagos befektetések következtében, amelyre a fenti példák vonatkoztak.

De Lenin rámutatott a fejlődés másik oldalára: az általános fejlődést keresztvező *helyenkénti visszaesésre* is. A válság ugyanis »*helyenként* technikai visszaesésre, a középkori viszonyok és gazdasági formák feléledésére« is vezet. ¹⁷⁵ És ez a »*helyenkénti visszaesés*« Magyarország esetében fokozott mértékben nyilvánult meg. Hiszen a magyar mezőgazdaságban még számottevőek voltak — a félgymarmati függőség konzerváló hatása következtében — a »*középkori viszonyok és gazdasági formák*« maradványai, amelyek a technikai átépítés menetét, az általános tőkés előrehaladás ütemét korlátozták, fékeztek. A magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődése a »porosz út« határai között ment végbe; a nagybirtok túlsúlya megmaradt és a feudális maradványoknak ez az alapja fenntartotta a »*középkori viszonyok*« különböző maradványait a gazdálkodás, a termelés több területén. Ez kihatott a belterjesség méreteire is. A belterjesség — országos méretekben — csak *kismérvben* terjedt ki. Magyarországon a külterjes szemtermelés maradt erős túlsúlyban. A takarmánynövények learatott területe az *össz learatott területhez képest alig emelkedett*. ¹⁷⁶ Bár még leginkább a gépek alkalmazása terén ötlött szembe az előrehaladás, ez is — mint a továbbiak megmutatják — csak *korlátozott* volt.

¹⁷³ Lenin: Az agrárkérdésről. I. 56.

¹⁷⁴ Lenin: A földjáradék elmélet (Az agrárkérdésről). I. 78—87.

¹⁷⁵ Lenin: 56.

¹⁷⁶ Matlekovits: 240/b.

Ezek a tények arra vallanak, hogy az önköltségesökkentés egyik formája a technikai átépítés, a belterjesség növelése lényegében csak a nagy- és *kulák-birtokon*, de még ott is csak *viszonylagosan* ment végbe. Világos tehát, hogy a válságból való kilábalás e tökéletes módszere nem érvényesült szabadon, hanem beleütközött a félgymarmati függőség és az ezzel összefonódott feudális maradványok korlátaiba. Magyarországon ugyanis ahhoz, hogy e módszerek teljesebben érvényesülhessenek, először el kellett volna takarítani azokat az akadályokat, amelyeket mindenekelőtt a félgymarmati helyzet, a tőkehiány és a fejlettség, a külfölddel versenyképes hazai ipar hiánya vont a kapitalizmus gyorsütemű és általánosabb fejlődése elé. Ha nincs tőke hiány, és ha van erős magyar ipar, fejlettség belső piac, úgy a technikai átépítés üteme is gyorsabb, úgy a válság leküzdése is eredményesebb lehet. Ez a helyzet fokozta a vámkérdés rendezésének fontosságát.

B) A Monarchia — az osztrák terménypiac monopolizálásának fokozása

Az Európa-szerte uralkodóvá vált védvámrendszer lényegesen szorosabbra vonta az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtokos osztály reakciós osztályszövetségét. A vámok védelme alatt az osztrák ipar visszaszorította a fejlettebb angol-német-francia ipar versenyét és ezzel megerősítette monopolhelyzetét a magyar piacon. Az osztrák ipar termékei ezentúl drágábban kelhettek el a hazai piacon: az ország gymarmati jellegű kizsákmányolása megnőtt. Az osztrák burzsoáziának tehát komoly előnyei származtak a védvámos politikából. A nyugati piacait veszített magyar nagybirtoknak pedig — éppen a vámközösség alapján — minden lehetősége meg volt arra, hogy növelje befolyását az osztrák piacon. A nyugati piacok elzárkózása nyomán ugyanis önműködően megnövekedett az amúgy is előtérben álló osztrák terménypiac jelentősége a magyar nagybirtok számára és ezt a kedvező gazdasági lehetőséget a magyar nagybirtok nem is késlekedett kiaknázni. Rámutattunk már arra, miképpen növekedett a 80-as évektől kezdve a hazai terménykivitel az osztrák piacon. Ilyenképpen ha a nyugati piacok elzárkózása nyomán az osztrák burzsoázia számára a hazai iparcikk-piac, a magyar nagybirtok számára viszont az osztrák terménypiac fontossága nőtt meg. Az osztályszövetség folyvást szilárduló gazdasági alapot nyert; az érdekegység e téren is szorosabbá vált. De az osztályszövetség ilyen megszilárdulása egyben bizonyos ellentéteknek vált forrásává.

A külső piacok elvesztése után ugyanis nem maradt más teendő a magyar nagybirtok számára, mint a Monarchia belső piacán megszilárdítani helyzetét. Tekintettel az agrárválság akut voltára, a versenyképes termelés, a profitok realizálásának feladata állott előtte. Ez a gazdasági érdek hajtotta a Monarchia terménypiacának mind teljesebb kiaknázására felé. De a profitok realizálásának törekvéséhez már kezdettől fogva hozzátapadt a minél magasabb profitok meg-

kaparintására irányuló követelés is. Ehhez pedig a keleti agrártermények konkurenciájának kizárása — végsőfokon pedig — a monopolárok megteremtésére volt szükség a Monarchián belül. A 80-as évek elején ez utóbbi célkitűzés még csak egyre erősödő tendencia, a 90-es esztendőkből azonban már a megvalósuláshoz közeledő alapvető törekvése a magyar nagybirtoknak. És éppen ezen a ponton — a minél magasabb profitokért folytatott marakodás vonalán — éleződik ki az ellentét az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtok között. Az alapvető kérdésben, a közös vámterület fenntartásában az egyetértés teljes. (Itt legfeljebb a középipari burzsoázia vékony rétege, a polgári értelmiség, elvértve egyes középbirtokosok hangoztatták — az 1887. évi újabb gazdasági kiegyezés idején — az önálló vámterület fontosságát, bár ez a követelés jóval erőtlenebb volt mint 10 évvel azelőtt)¹⁷⁷ Amíg ugyanis az osztrák burzsoázia a vámvédelem alatt megszilárdította helyzetét a magyar piacon — miközben Kelet felé továbbra is biztosította iparcikkeinek szabad kivitelét — addig a magyar nagybirtok, elvesztve nyugati piacait, még nem tudta kellően biztosítani a Monarchia terménypiacát, főként a keleti versennyel szemben.¹⁷⁸ Ezért a magyar nagybirtok — Kelet felé — az osztrák burzsoázia szabadkereskedelmi politikájával szemben védővámokat követel, amely eleinte a keleti verseny kizárására irányul, az évek haladtával azonban mindinkább átnő a monopolárok kialakításának irányába.¹⁷⁹

Ennek a törekvésnek volt politikai kifejezése a Romániával folytatott vámháború, az 1882. majd 87. évi vámtarifa, melyek egyre emelkedő vámokkal sújtották a Keletről érkező agrárterményeket, de mégsem elegendő mértékben, ahhoz, hogy e cikkek versenyét teljesen kizárják. És mivel a 90-es években kötött szerződések még inkább utat engedtek a keleti agrárcikkek hazai versenyének, ezért az ellentétek a két osztály között korántsem szűntek meg.¹⁸⁰

A harc másik politikai kifejezése volt a középeurópai agrár vámszövetség létrehozásának gondolata. A válsággal küzdő nagybirtokosok ugyanis az európai országokkal közös vámterületet akartak létrehozni a »keleti veszedelem«-mel szemben. Ez a program mintegy összefoglalta a magyar nagybirtoknak azt a törekvését, hogy igyekezzék visszaszerezni az elvesztett nyugati piacokat — tehát Nyugat felé szabadkereskedelmet követelt — s hogy főként útját állja a keleti versenynek — tehát Kelet felé védővámokat akart létrehozni. Ezért a

¹⁷⁷ Lásd pl. Képviselőházi Naplók 1884/87. XII. k. 360.

¹⁷⁸ A vámtügyre lásd mindenekelőtt Láng idézett munkáját. Sok adattal értékes tájékoztatást nyújtanak Gaál országgyűlési beszédei. (Magyarország közgazdasága és társadalmi politikája. 416—456.)

¹⁷⁹ Vö. Gaál : i. m. Ezenkívül számos megnyilatkozás az agrár védővámok szükségességéről az 1895. évi második országos gazdakongresszuson. Az agrár védvámok törekvéseire lásd még uo. IV. k. 96—97—98—102. »Ma védvámaink egyáltalán nincsenek, a létezők csak fináncvámok, amelyek a hazai termést nem védik« — hangoztatta Matlekovits.

¹⁸⁰ Lóherer : i. m. 81., 83., 88—89. Gaál : i. m. 77., 453., 424., 386., 416—417., 423. Az 1895. évi gazdakongresszus jegyzőkönyvei I. k. 141—142. Lásd még Rubinek Gyula : Kereskedelmi szerződéseink... (Mégjelent Közgazdasági Szemle, Bp. 1896. 121.)

középeurópai agrárvámszövetség programját nagy tetszéssel fogadták az 1885-i nemzetközi gazdakongresszuson¹⁸¹ A programból azonban nem lett semmi, miért is a nagybirtok továbbra is a monopolárok kiharcolását tartotta főfeladatának. Ez a törekvés azonban már csak az új század első éveiben valósulhatott meg.

Elősegítette-e hát ez a vámpolitika a nagybirtokosok válságból való kilábalási törekvéseit? Elősegítette! Csakhogy nem az önálló belső piac nagymérvű kiépítése, hanem különösen az osztrák, s általában a Monarchia terménypiacának fokozott biztosítása útján, amellyel együtt az ország függő viszonya tovább mélyült.¹⁸²

Ezek az eredmények azt mutatták, hogy a magyar nagybirtok az ország nemzeti és polgári fejlődése számára nyomasztó viszonyok közepette is megtalálta a maga számításait. Ellenére viszonylagos technikai elmaradottságának — s fejlett ipar hiánya miatt a hazai felvevő piac bizonyos mértékű korlátozottságának — kedvező feltételeket biztosított a válságból való kilábaláshoz. Egyik ilyen kedvező feltétel, éppen az adott viszonyok konzerválása útján, az osztrák és általában a Monarchia terménypiacának növekvő kiaknázása volt a válság éveiben. Ez viszonyt az adott helyzettel való még teljesebb megelégedést érlelte meg benne, sőt e helyzet megszilárdításának irányába hajtotta. Részben ez a magyarázata annak, miért volt az adott viszonyokon való változtatás, a technikai átépítés korlátozott, miért nem volt nagyobb átalakításokra szüksége a magyar nagybirtoknak a válságból való kilábalás érdekében.

C) Közlekedésfejlesztés: HÉV építkezések

Az önköltségesökkentés további eszköze a *közlekedés fejlesztése* volt. A birtokosok egyrészt a piacok olcsóbb és gyorsabb megközelítésével akarták elérni a szállítási költségek és ezáltal részben az önköltség csökkentését. Ennek érdekében véget kellett vetni az eddigi magas vasúti tarifának — ami növelte a szállítási költségeket — s főként fokozni kellett a vasúthálózat kiépítését. Ezért, amikor a 70-es évek második felében a Tisza-kormány hozzáfogott a magánvasúttársaságok államosításához, ezt a kártalanításban részes nagybirtokosok az eddigi magas tarifák csökkentése szempontjából is kedvezően fogadták.

A vasútállamosítással kapcsolatos kedvezőbb tarifapolitika kialakítása mellett fontos szerepet játszott a 80-as években továbbfolyó, sőt fokozódó

¹⁸¹ Az 1885. évi gazdakongresszus jegyzőkönyve.

¹⁸² A 90-es években már egyre világosabban bontakozik ki a magyar nagybirtokos osztráknak az a követelése, hogy a Monarchia piacát monopolizálja. Míg eleinte az agrárvédóvámok követelése — a közös vámterület alapján — csupán a külföldi, keleti versennyel szemben való védekezés eszközeként jelentkezett, addig — a század vége felé — már egyre inkább átnőtt az elérhető legmagasabb haszon biztosításának eszközévé. A Monarchia piacának monopolizálása és a monopolárok kialakítása a válság leküzdésére irányuló kísérletekben *túlmenően* egyben a maximális tőkés haszon biztosítására is irányult. (Vö. Tisza István érvelését. 1895. kongresszusi jkv. 97—98.)

vasútépítkezés, mindenekelőtt a HÉV-építkezés. Ezek magántőkés társaságok keretében folytak. Az engedélyek megszerzése továbbra is nagy panamákkal volt összekapcsolva; amelyek a külföldi és hazai tőke és nem utolsósorban a vállalkozásokban résztvevő nagybirtokosok és a gentry számára is busás haszonnal jártak. Ezért a birtokosok egy része is hozzájuthatott bizonyos tőkéhez, amit gazdasága korszerűsítéséhez használhatott fel. A hazai és külföldi tőkés vállalkozók mellett neki is jelentékeny érdekltsége volt a vasút és a HÉV építkezésekben. Így pl. 1890-ben a HÉV vasutak igazgató tagjainak névsorában szerepeltek a Wesselényi bárók, Perényi báró, Podmaniczky Frigyes báró, Esterházy és Csernovics grófok is.¹⁸³

A nagybirtokosok tehát továbbra is bent ülve a vasutak igazgatótanácsaiban nemcsak a panamák jövedelmét vágták zsebre, hanem a vasútvonalakat is saját birtokaik közelében építették ki.¹⁸⁴ A HÉV vasútépítkezések nagymértékű növekedését mutatja, hogy 1881 és 1900 között kb. 7 500 km. vasútvonal épült.¹⁸⁵ Egyidejűleg a magyar vasúthálózat is kiterjedt. Míg 1880-ban csak 7 ezer, addig 1899-ben már 17 ezer km volt a vasútvonal hossza.¹⁸⁶ Ezzel széles termőterületeket vontak be az áruforgalomba, a nemzetközi vasúthálózatba. Egyben a vasúti teherforgalom is mintegy megkétszereződött 1888- és 99 között.¹⁸⁷

A vasút- és HÉV építkezések — különösképpen az utolsó évtizedben jelentős növekedése — azt mutatja, hogy a belső piac, ha félgymarmati és félfeudális korlátozottsággal is, de elsősorban a közlekedés vonalán számottevően kiterjedt. A birtokosok törekvései tehát a válságból való kilábalás, a piacok gyors és olcsóbb megközelítése érdekében, — a vasúti közlekedés jelentékeny fejlesztésével — eredménnyel jártak. A közlekedés fejlesztése egyben azt is eredményezte, hogy növekedett a piacokhoz közelebb eső, a vasútforgalomba bekapcsolt földek járadéka a piactól távol, a forgalomból kieső földek járadékával szemben.¹⁸⁸ Ez a körülmény — a már említett tényezők mellett — szintén hozzájárult a földjáradék ideiglenes csökkenésének megállításhoz, megalapozva a válság által megszakított növekedését.

D) A kizsákmányolás fokozása: a válságból való kilábalás főmódszere

Az önköltség csökkentésének *fő módszere* azonban a *munkabérek leszorítása*, illetőleg alacsony szinten tartása a mezőgazdasági munkások és dolgozó

¹⁸³ A nagybirtokosoknak a HÉV-építkezésekben való érdekelttségére lásd: O. L. M. T. 1890—10—11. Az adatokat Földi Tamás bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.

¹⁸⁴ Vö. *Földi*: A külföldi tőke kizsákmányoló szerepe a magyarországi vasútépítésben c. dolgozatát (kézirat).

¹⁸⁵ *Technikai fejlődésünk története*. Bp. 1927. 372—83. A kötetre Sándor Vilmos hívta fel figyelmemet.

¹⁸⁶ Magyar Stat. Közl. Új folyam. XXVIII. 4.

¹⁸⁷ Uo. III.

¹⁸⁸ Vö. *Osztrovitjanov*: 52.

parasztnak fokozott kizsákmányolása volt. Erre a félgyarmati- félféudális és soknemzetiségű Magyarországon különösen kedvező lehetőségük volt a birtokosoknak. Az országban hatalmas munkanélküli tartaléksereg állt a tőke rendelkezésére és a munkaerő nagy kínálatát a földbirtokosok kihasználva erősen leszorították a béreket. Hozzájárult ehhez a gépek terjedő alkalmazása is, ami csak növelte a termelésből kivetett tömegek számát. Különösen a gőzcséplő és aratógépek elterjedése fosztott meg számos mezőgazdasági munkást a kenyértől. A nagy nyári munkaidő rövidebb, a munkanélküliség évi tartama hosszabb lett.¹⁸⁹ A munkanélküliség növekedése országos jelenség volt és a képviselőházat is mind gyakrabban foglalkoztatta. A képviselők maguk hangoztatták, »a főbaj az, hogy a mezei munkásnép ősztől tavaszig munkanélkül van... a tömérdek cséplőgép, ekeka, kettős-hármaseke, sok munkást fölöslegessé tesz és rövid idő alatt elfogy a munka.«¹⁹⁰

Egyben a nagy gát- és útépitő, valamint folyamszabályozási munkálatok nagyrésztének befejezése is hatalmas munkaerőt szabadított fel és zúdított vissza a mezőgazdaságba. Ez főként az alföldi munkásnépet fosztotta meg eddigi alkármennyire is nyomorúságos — megélhetésétől. Békés, Csanád és Csongrád megye szegényparasztszjai, kubikusmunkásai az elmúlt 20 esztendő alatt, a Tisza, Maros, Körösök vízszabályozási munkálatainál nyertek elhelyezést és a nehéz kubikumunkával keresték meg maguk és családjuk megélhetését.¹⁹¹ A kubikusok hónapokon keresztül éltek távol családjuktól, az idegen tájakon, sokszor még emberlakta helyektől is távol. A kubikus maga látta el szükségletét, munkája mellett főzött és mosott is. Sajátságos alakú gyékényponyva kunyhóban aludt, amelyben csupán annyi hely volt, hogy éppen fekvődni

¹⁸⁹ O. L. Kab. archiv. 8. Nachlass... u. o. Az aratás időtartama Békésben 1860—94. között a következőképpen csökkent: Békési járásban 60 napról 24-re, a csabaiban 65-ről 30-ra, a gyomaiba 42-ről 16-ra, a gyulaiban 21-ről 16-ra, az orosháziban 50-ről 14-re, a szarvasiban 20-ről 14-re, a szeghalmban 60-ről 30-ra. Néhány alföldi megyében a helyzet még fokozottan súlyos volt, mivel a többi évtizedekben nagyfokú népszaporodás is növelte a munkaerő kínálatát. Békés megyében pl. 1869—1890 között a lakosság száma kb. 24%-kal emelkedett. A békési főispán 1893-ban a kormánynak adott jelentésében arról számolt be, hogy »az intenzív gazdálkodás rapid terjedésével kevesbedett a munkakereset s ezzel szemben szaporodott számszerűleg is a munkáskéz... a túlságos munkaerőkínálat eredményeként érezhető versenyben kihasználta a gazdaközönség... a nép szorult helyzetét és lépésről-lépésre fokozták igényeiket« (uo.). A munkanélküliségre vö. Szentmiklóssy Lajos: A magyar agrárkérdéshez (Gondolat. 2. 1936. 27. »A magyar kapitalista ipar, mely ebben az időszakban csak lassan fejlődött, nem volt képes az előállott mezőgazdasági túlnépesség számottevő tömegeit felszívni«. Ezenkívül még számos egykorú utalás, mint pl.: Földművelő 1897. V. 21., VII. 30. Lásd még az egyes megyék munkaerőviszonyairól szóló monografikus feldolgozásokat. Így pl. Torontál vm.-ben a század végén tavasszal a munkások 100%-át csupán 18 napon át foglalkoztatták, nyáron csupán 22 napon, összesen 28 napon át. A többi napokon a munkásoknak csak töredéke talált munkát.) Jeszenszky Ignác: Torontál vm. gazdasági monographiája 1904. 17. Trencsénben »a munkaalkalom... egyáltalában nincsen helyes arányban«. (Gaal: i. m. 134.) »Ma... az, aki azelőtt hónapokig nyomtatott, illetve a nyomtatással keservesen kínlódott, 3—4 nap alatt tisztán megrostálva teheti el kicsépeelt gabonáját a magtárba« (Gajdács Pál: Tót-Komlós története. Gyoma. 1897. 229—230.) Ugyanerről: Az agrárszociális kérdéstről B. Csaba 1894. 11.

¹⁹⁰ Népszava 1894. V. 11. (Veres József beszédéből.)

¹⁹¹ O. L. uo.

tudott benne az ember.¹⁹² A 80-as évektől még ennek a nyomorúságos életnek is végeszakadt. A munkások ott álltak munka nélkül. Beszédesebb, ahogy megváltozott helyzetükről a hódmezővásárhelyi kubikusok panaszkodtak: »Mi kubikusmunkások... nehéz aggodalommal várjuk, hogy az országnak ugyan melyik részéről kapunk hírt, mert úgy kora tavasszal már mindenkől kifogytunk, hogy az anyagi helyzeten némileg segítsünk munkánk után és hogy magunkat és családjunkat az éhenhalástól megmentsük, mert ezen a tejjel, mézzel folyó földön és szabadnak hirdetett Magyarországon, ahol a mezei munkás csupán hat hónapon át végez el minden munkát, nem keres annyit, hogy magát és családját a legszükségesebbekkel is ellássa.«¹⁹³ A birtokosok tehát elsősorban az alacsony munkabérek biztosításával igyekeztek az önköltséget csökkenteni és az elérhető legmagasabb hasznot biztosítani. Néhány konkrét adat a 90-es esztendő mezőgazdasági bérvizonyairól.

Szentesen 1882-ben a kubikumunkáért köbméterenként 40—50, 1896—97-ben már csak 10—15 krajcárt fizettek.¹⁹⁴ Az orosházi kubikusok arról panaszkodtak, hogy a Kőrös szabályozásánál — mint mondták — »oly fizetést kaptunk, hogy tovább nem tűrhetve, kénytelenek voltunk megszökni.«¹⁹⁵ A békési járásban a munkások átlagos évi keresete 1860-ban kb. 200 Ft volt, 1894-ben viszont csak 180. A gyomai járásban 230 Ft, illetőleg 130, a szeghalmiban 230, illetőleg 173.¹⁹⁶ Lakosdon a cséplési napszám férfimunkás esetében is csak 50 krajcár volt, bár a nyári munka idején a napszámbeérek sokszor az 1 Ft fölé is emelkedtek.¹⁹⁷ A cselédbérek alacsony volta különösen akkor szembetűnő, ha azokat összehasonlítjuk az uradalmi tisztviselő személyzet fizetésével. Albrecht főherceg bélyei uradalmában, amíg a tehenészlegény pénzbére évi 40 Ft, addig a gazdasági intézőé 700, a számtartóé 1000 Ft volt.¹⁹⁸ Az említett Lakosdon a kocsis és béres pénzbére még kevesebb, 30—35 Ft. Ehhez járult a 9 köböl szemetes rozs, 1 köböl hitvány búza, 1 köböl paszuly, 12 kg só, 1 db marhatartás, 1 hold sivár, homokos földhasználat, amiért azonban a cseléd felesége nem ritkán 40—50 napot volt köteles dolgozni. A lakosdi cselédek legtöbbször málékenyéren, málépogácsán, paszulyon élt. Mint maguk vallották: »gyerekeink rongyosan, mezitláb didergik át a telet«¹⁹⁹

¹⁹² A kubikusok életkörülményeire lásd: *Oláh Mihály*: A kubikus néposztály kialakulása és életsorsa. Pécs. 1936. 18., 21—22. Ugyanarra még: *dr. Ecséri Lajos*: A magyar földműves nép munkája. Szentes 1930. Szerző többek közt leírja, hogy a magyar kubikusok Ausztria különböző részeiben is dolgoztak, főleg vasútmunkálatoknál, de Németország túlsó szélét is megjárták, mint cementmunkások. Kora tavasszal elindultak s csak aratásra tértek vissza s ennek végeztével ismét eltávoztak s míg a fagy engedte, folyvást dolgoztak. A kubikusmunkánál is alkalmazták az *olcsóbb gyermekmunkát*. A nagyobb fiúk főként a talicskatolásnál — csikózásnál — segítettek. Felhasználták őket a »digózás«-nál, a kubikuslovak hajtásánál is. (i. m. 5—6).

¹⁹³ Földmívelő 1897. III. 5.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ O. L. uo.

¹⁹⁷ Földmívelő 1897. XII. 17.

¹⁹⁸ Albrecht fh. bélyei uradalmának leírása OMGE. Bécs, 1883. 105—109.

¹⁹⁹ Földmívelő 1897. XII. 17.

A munkabérek — mint már láthattuk — a gazdaságilag elmaradottabb, főként felföldi és erdélyrészi nemzetiségi megyékben voltak a legalacsonyabbak. Amíg Csanádban 1895-ben az aratási kézinapszám 162 krajcár volt (ellátással együtt), addig Szolnok-Dobokában csak 43, Máramarosban pedig 30 krajcár volt.²⁰⁰ Amíg a napszám- és cselédbérek általában nem sokat változtak a korszak folyamán, addig az adók nagyarányú növekedése mellett az élelmicikkek ára — kivéve a gabonát — emelkedett.²⁰¹ Ez a reálbérek leszorítását eredményezte. Ugyanakkor döntő súllyal esett latba az is, hogy a 90-es esztendőkből a mezőgazdasági munkásnak — a gépek elterjedése következtében — már jóval kevesebb lehetősége maradt munkaereje realizálására: ez szintén hozzájárult életszínvonalának süllyedéséhez.

És éppen ez a körülmény; az alacsony munkabérek biztosítása volt — az osztrák piac monopolizálása mellett — az a további tényező, amely a kilábolás folyamatát a magyar nagybirtok számára különösen megkönnyítette. És ebben egyaránt visszatükröződtek az ország félféudális és félgymarmati viszonyai. A nagybirtok, amely a nincstelenek százezreitől véve el a földhözjutás lehetőségét, a nyomor állandó érlelője volt és a fejlődésében is félgymarmati korlátok közt vergődő ipar, amely képtelen volt annyi nincstelen felszívni, amilyen mértékben és ütemben ezek növekedtek, nagyra duzzasztotta a munkaerő kínálatát, alacsonyán tartván a munkabéreket. Ezzel kedvező feltételeket biztosított a nagybirtoknak a válságból való kilábolásra — a kizsákmányolás növelése útján. Miért is változtatott volna ezen a helyzeten a nagybirtokos osztály? Ez a változtatás: a mezőgazdaság teljes átépítése, a belterjes gazdálkodás *uralomra juttatása* — egyáltalán nem vált szükségessé, hiszen *korlátozott* tőkebefektetések, *viszonylagos* modernizálás útján is biztosítva volt számára a válságból való kilábolás. A kizsákmányolásnak ezzel a növelésével függött össze az olcsó női- és gyermekmunka fokozott felhasználása és a *munkanap megnyújtása* is. Így pl. József főherceg uradalmaiban 1895-ben a 3906 mezőgazdasági munkásból közel fele volt az olcsó női munkaerő.²⁰² Más nagy uradalmakban is jelentékenyen növekedett a felhasznált női- és gyermekmunkanapok száma.²⁰³ Béresnek, kanásznak, szolgálónak, gyakran aratóknak is különös előszeretettel alkalmaztak a földesurak gyermekmunkásokat. Azok sokszor 10—14 éves korukat sem töltötték be, amikor már nehéz mezei munkát végeztek. Egész évi bérük még a 30—40 Ft-ot sem haladta meg. Táplálkozásuk kevés volt, pihenőjük még télen

²⁰⁰ Matkovits I.: i. m. 465.

²⁰¹ Számos adat van arról, miként emelkedtek fontos élelmiszerek árai az adott időszakban. Így például a marhahús átlagos ára (Bpesti piacon) 1875-ben: 96 fillér, 1895-ben: 150 fillér. A sertéshús ára (országos átlagár) 1880-ban 120 fillér, 1903-ban: 126 fillér. A vaj 1894—1903 közt 7%-kal nőtt, a szalonnáé 15%, a disznózsír 20%-kal. (Lásd: Éber Ernő: i. m. 52—53.) Hasonló eredményeket hoz: Borovszky K.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye mezőgazdasági statisztikájára vonatkozó adatok Bp. 1888. 290. l.)

²⁰² József fh. uradalmainak rövid ismertetése 1896. 52.

²⁰³ Pl. a már említett varsándi uradalomban a női munkanapok száma 1873 és 95 között 1179-ről 23 581-re, a gyermekeké 1308-ról 10 147-re emelkedett. (Az 1896-én . . . kiállítás . . . 930.)

is alig 2 órányi.²⁰⁴ Amíg a lakosdi férfimunkás cséplésért 50 krajcárt, a női csak 40, addig a gyermek csak 20—25-öt kapott. Ugyanakkor a munkanap napkeltétől napnyugtáig tartott, reggeli-, ebéd-, uzsonára összesen 1 óra jutott.²⁰⁵

De a kizsákmányolás fokozása nemcsak a munkabérek leszorítása, hanem helyenként a »középkori viszonyok és gazdasági formák« feléledése, az uzsora növelése formájában is jelentkezett. Az uzsora fokozása is eszköz volt a birtokos kezében az önköltség csökkentésére. A munkások »egymásra licitáltak«, csakhogy munkához jussanak. A felesművelés csaknem teljesen kiszorult a gazdálkodásból és helyét a munkásra terhesebb harmados, negyedes, ötödös formák foglalták el. Békés, Csongrád megyében kukoricaföldet csak harmadában kaphatott a szegényparaszt. A termény 2/3-ának beszolgáltatása mellett még ingyenes napszámot és különféle »ajándékot« is kellett szolgáltatnia, illetve fizetnie.²⁰⁶ A kubikusok, akik elvesztették munkájukat, beálltak harmadosoknak és így tettek a volt felesek is: a murkaerőkinálat egyre rontotta a munkafeltételeket. A volt felesek javarésze az uzsora nyomása alatt előbb-utóbb tönkrement, utódaik pedig, akik visszaemlékezhettek az elmúlt »jobb időkre« már proletárok voltak.²⁰⁷ Régebben, amikor kisebb esőzés zavarta meg az aratást, a munkások elvégeztek egyet s mást a gazdaságban. Utóbb ezt a túlmunkát akkor is megkövetelték a birtokosok, amikor nem szünetelt a munka. A részesek egy hold lóherét kaszáltak le, gyűjtöttek be és raktak fel minden díjazás nélkül. Mások meg dudvát hordtak rakományravalót, vagy épületeket tapasztottak.²⁰⁸ Van adatunk arra, hogy a váci püspöki uradalom gazdaságaiban, még a 80-as évek közepe-táján is több, mint kétezer robotnapot szedett be az uradalom. Robotolt ott nemcsak a béres, de még a kocsis, a kertész, a bojtárlegény is.²⁰⁹ »Robot nélkül — mint mondták — nem megy semmi ebben a dicső alkotmányos világban.«²¹⁰ Csökkent és romlott az aratómunkás terményrésze is az elmúlt évtizedekhez képest. Ez a rész a 90-es évek idején sokszor már 1/18 volt és ehhez járult a 10 kg. korpás rozsliszt, a kevés szalonna, 2 liter pálinka és fél kiló hús.²¹¹

Ezeknek az eszközöknek az alkalmazásával a földbirtokosok jelentős lépéseket tettek előre a válságból való kilábolás útján. S miközben az önköltség

²⁰⁴ *Csizmadia Sándor*: 32—33.

²⁰⁵ Földművelő 1897. XII. 17. és Vö.: *Kiss Lajos*: A szegény asszony élete. h. é. nélkül. 57—58.

²⁰⁶ O. L. Kab. uo.

²⁰⁷ *Takács Imre*: A magyar földműves nép gazdasági helyzetének alakulása a jobbágyfelszabadítás után. (M. G. Sz. 1935. XL. 203.)

²⁰⁸ *Ecseri*: Az alföldi munkáskérdés. 86.

²⁰⁹ 2. Sz. u. Állami Levéltár váci püspöki gazdaság iratai. Díjazati Lajstrom 1884—86.

²¹⁰ Földművelő 1896. IX. 18.

²¹¹ Uo. 1897. XII. 17. A ledolgozási rendszer — főként annak súlyosabb harmados-negyedes-ötödös-formáinak megmerevedéséről a középbirtokon és az elmaradott nagyuradalmakban sok adatot tartalmaz: Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896-ban, 97-ben. c. földművelésügyi miniszteri kiadvány. Bp. 1896. Utalunk itt arra a fontos körülményre is, hogy 1897-ben — mint a hivatalos statisztikák mutatták — sok helyen 1/18, 1/17 részes aratást is vállaltak a szegényparasztok. (A mezei munkát és mezei munkásokat keresők kimutatása az 1897. elején megjelent hivatalos összeírás alapján. Bp. 1897. F. M. Min. kiadv.)

csökkentésének ezek a módszerei egyre hatékonyabban éreztették hatásukat — az alacsony árak és magas önköltség közti összeütközés kezdett feloldódni — az amerikai gabona árszabályozó szerepe is megszűnőfélben volt. Az évek során ugyanis Amerikában is elfogytak a szabad földek, s a földmagántulajdon monopóliuma következtében itt is megszületett az abszolút földjáraadék. Ez most már az amerikai gabona árát is jelentékenyen megemelte; az amerikai gabona elvesztette eddigi uralkodó helyzetét az európai piacon. Ezzel a nagy mezőgazdasági válság — a századfordulóhoz közelítve — annak táján — megszűnt.

Az önköltségsökkentés fenti módszereinek alkalmazása azonban, nemcsak a fokozódó tőkés kizsákmányolás, hanem a kapitalizmus előtti elnyomás súlyát is ráarkta a dolgozó tömegek vállaira. A »porosz út« árnyéka borította be a magyar falu szociális életét is.

A falu dolgozó népének lakás-, élelmezési és egészségügyi viszonyai is a leg-súlyosabbak voltak. A cselédség sok helyen még földbeásott putrikban lakott. Az ilyen »épület« csak annyira emelkedett ki a földből, hogy egy kis ablak épp-hogy elért rajta.²¹² A 80-as évektől azután »cselédkaszárnyákat« építettek a földbirtokosok. Ennek közepébe egy konyhát, jobbra, balra egy-egy szobát és minden szobába négy családot raktak be. Ha a családnak 4 gyermeke volt, úgy a szülőkkel együtt 24-en voltak a szobában.²¹³ A cselédlakásokban sohasem volt elegendő levegő és világosság, mert rendszeren csak egy ablaka volt, amit viszont télen a hideg ellen betapasztottak. Egyébként a szél még a havat is behordta volna a szobába. Zemplén megye kárpátorosz lakói alacsony szénaboglyához hasonló házban laktak, kicsiny ablakukat inkább világításra, mint szellőztetésre használták.²¹⁴ Oros községben egy béresgazda szobája 2 1/2 széles 1 méter hosszú volt — laktak benne hatan. A szükséges levegőnek alig fele volt csak meg.²¹⁵ Sok cseléd meg éppen az istállóban hált, nyáron pedig a szabadban. Az uradalmi tiszték lakásai egészen más képet mutattak.²¹⁶ Albrecht főherceg uradalmaiban pl. az intézőnek egy vendégszobája, 1 konyhája, 1 cselédszobája volt, éléskamrával, pincével és irodával.²¹⁷

A falusi dolgozók táplálkozási viszonyai sem vallottak jobb körülményekre. Télen, amikor nem volt munka és így kereset sem, csak egyszer evett naponta a napszámos ember, de még sok törpebirtokos is. Napközben egy pipadohánnyal verték el éhségüket. A zempléniek a szó szoros értelmében éheztek: tatárkán és burgonyán tartották magukat fenn, húst csak akkor láttak, ha marhájuk elhullott.²¹⁸ Liptó legtöbb községében kenyéret csakis vasárnap vagy ünnepnap látott a nép, kenyér helyett rozs, árpa kukoricalisztból tejjel habart lepény-

²¹² *Ecseri*: Szegény ember. H. é. u. 29.

²¹³ *Gazdasági E. Anquete-tárgyalások* 41.

²¹⁴ *Zemplén megye (Megyei monográfiák: 208.)*.

²¹⁵ *Bosnyák*: 4.

²¹⁶ *Ecseri*: 31.

²¹⁷ *Albrecht főherceg... uradalmának leírása* 247.

²¹⁸ *Zemplén megye*: 209.

félét evett. Húst alig fogyasztott, káposzta, túró, tej volt mindennapi élelme. A nagyrészt szlovák lakta Trencsénben sem táplálkoztak kenyérrel, helyette inkább krumplit, káposztát, köleskásából készült ételeket ettek. Szilágymegyében a kenyér kukoricaliszból készült, a nyári főeledel maláta, zöldbab, tök, éretlen gyümölcs, puliszka meg tökmag volt.²¹⁹

Az egészségtelen lakásviszonyokhoz, az egyoldalú és elégtelen táplálkozáshoz párosult a szellemi és kulturális elnyomatottság. Jellemző volt erre a nagyfokú analfabétizmus. A föld népe, s köztük a horvát, kárpátorosz, román nemzetiségi lakosság túlnyomó többsége sem írni, sem olvasni nem tudott. 1880-ban s szepesi szlovákok közül csak 28,5%, a rutének közül még csak 14,6% tudott írni, illetőleg olvasni.²²⁰ 1900-ban Oros kg. 4065 lakója közül 77% volt analfabéta.²²¹ Szolnok-Dobokában sokkal rosszabb volt az arány, a lakosság 80%-a volt olvasás és írástudatlan.²²² Az egészségi viszonyok terén az akkori Magyarország egyike volt a legelmaradottabb európai államoknak. Terjedt a tüdőbaj, a különböző fertőzőbetegségek okozta halál, s még inkább a gyermekhalandóság, de a kormányzat egészségügyi intézkedései messze elmaradtak a legigénytelenebb követelmények mögött. Az európai államok közül Magyarországon (Erdélyt és Horvátországot hozzászámítva) 1000 lakosra 31, Ausztriában 24, Norvégiában 17 haláleset jutott.²²³ Szepes megyében az ötödik életév végéig elhaltak aránya 1876—94 között meghaladta az 55%-ot. Zólyom, Vas, Doboka, Szaboles, Somogy, Borsod, Esztergom, Nógrád, és Nyitra megyékben még rosszabb volt az arány.²²⁴ A tüdőbajban elhaltak száma 1881—87-ben 42.300, 1895-ben már 53.700 volt. Nem kétséges, hogy a különböző fertőzőbetegségekben elhaltak számát elsősorban azok a falusi proletárok, félproletárok, törpebirtokos parasztok családtagjai duzzasztották fel, akik az egészségtelen, betegséget terjesztő lakásokban a szegényes táplálkozás mellett a leginkább voltak kitéve a pusztulásnak.

És akkor, amikor a magyar falu népe — különösképpen a nemzetiségi területeken — ilyen súlyos gazdasági és kulturális elnyomatottságban élt, a nagybirtok további védelmére hozott kormányintézkedés helyzetüket még tovább rontotta. Ismeretes, hogy a kiegyezést követően, a 70-es 80-as és a 90-es esztendőkbén a kormány újabb hitbizományok létesítésével még szorosabbra vonta fojtogató gyűrűjét a parasztság körül. A XIX. század végén az országos kép az, hogy a 0—5 hold törpegazdaságok az összgazdaságoknak mintegy 53%-át adták, de az összszántóterületek mindössze 6%-át tették ki. Az 1000 holdon felüli nagybirtok ellenben, amely az összgazdaságoknak csupán 0.2%-át

²¹⁹ Keleti Károly: Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologia alapon. Bp. 1887. 46—62

²²⁰ Szepes megye (megyei monográfiák) stb.

²²¹ Bosnyák 34.

²²² Személy; 18-39.

²²³ Matlekovits; 146.

²²⁴ Szepes megye; 177.

jelentette, a gazdaságok összterületének kb. 31%-ával rendelkezett. Így festett a latifundiumok és a »3 millió koldus« országa, a félf feudális Magyarország a XIX. század utolsó éveiben, az imperializmusba való gyorsuló átmenet idején.

Ezek a nyomasztó körülmények okozták, hogy a magyar falu szegényei egyre-másra vándorbotot fogtak a kezükbe; a kivándorlás hulláma mind magasabbra tört fel. 1880-ban még 6 600 volt az országból kivándorlók száma; 1893-ban már 26.200. Ebben az évben ezer lakosra 148 kivándorló jutott.²²⁵ Még az egykorú félf feudálisburzsoá statisztikák is feldolgozták és — kénytelen-kelletlen — bevallották, hogy »a kivándorlók zömét az állami és községi terhek alatt az utóbbi terméketlen években elszegényedett s eladósodott fél vagy negyedtelkes gazdák és fiaik képzik, kik elárverezett vagyonuk romjaival előteremtették az utiköltséget« s kelnek útra, főként a távoli Amerikába. Különösen a nemzetiségi területekről vonult el a nép.²²⁶ Így Sáros, Zemplén és még más felföldi megyékből már a 80-as évek elején is ezrek hagyták el az országot évente. Még nagyobb tömegben vándorolt ki a székely nép az országból. Gaál Jenő állapította meg 1892. évi márc. 30-án mondott képviselőházi beszédében, »hogy a székely kivándorlás az országra nézve évenként körülbelül 10 000 munkabíró magyar ember elvesztését jelenti. Ez embereknek. . . nem tudnak az országban keresetet, s existenciát adni. . .« — vallotta be.²²⁷

A kivándorlás még csendes — bár vészes — figyelmeztető volt a latifundiumok urai felé, kifejezván a falusi tömegek egyre mélyülő elkeseredését elnyomóik, kizsákmányolóik iránt. Ez a felháborodás, amely egyre fokozódott, a növekvő tőkés kizsákmányolás és a feudális földbirtokmegosztás egész rendszere ellen, már a 80-as évek legvégétől kezdve is aktív, osztályharcos ellenállásra sarkalta a paraszti tömegeket. Az egykorú jelentések is megállapították, hogy az elmúlt évek »öntudatra ébresztették« a falusi munkásokat és »felkeltették az összetartozás érzését, megösmertetve velük a tömeg gazdasági súlyát. Ennek tudatában él ma minden munkás.²²⁸

Az agrárválság kiélezte az ellentéteket a munka és a tőke között, amit csak tetézték a tőkés kizsákmányoláshoz tapadó feudális elnyomás maradványformái; kiélezte a hatalmas földesúri földtulajdon és a milliónyi paraszti parcellatulajdon ellentét is. Ezeknek az ellentéteknek volt politikai kifejezője a kilencvenes évek elején kirobbanó és a század utolsó évtizedén átmozajló forradalmi parasztmozgalmak sorozata, amelyben fokozott élességgel tükröződőtt vissza az elmaradt földosztás történeti követelménye.

²²⁵ *Matlekovits*: 177.

²²⁶ A kivándorlók számát évenként feltüntetve lásd; *Thiring Gusztáv*: A magyarok kivándorlása Amerikába. (Kg. Szemle Bp. 18 6. 36.) Ezenkívül sok adat; *M. G. Sz.* 1899. I. k. 284. Az egyes megyék helyi viszonyaira vonatkozóan; *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv.* I. évf. 1883. 14.

²²⁷ *Gaál Jenő*: Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája 134.

²²⁸ O. L. Kab. Arch. uo.